

ISSN 2411-6076 03

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№3 (71) 2018

шілде, тамыз, қыркүйек, 2018

июль, август, сентябрь, 2018

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

Е.З.Қажыбек, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (бас редактор);
Ә.Т.Қайдар, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі;
Т.Жанұзақов, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Ә.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры.; **М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Малбаков**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

Ж.Манкеева, филология ғылымдарының докторы, проф. (нөмірдің жауапты редакторы),
Г.Көбденова, филология ғылымдарының кандидаты (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

Е.З.Қажыбек, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Ғ.Сыздық**, академик НАН РК; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия); **Ә.Д.Сүлейменова**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Демир**, профессор университета Хаджеттепе (Турция); **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **М.Малбаков**, доктор филологических наук, проф.; **Д.Қ.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

Ж.Манкеева, доктор филологических наук, проф. (ответственный редактор номера),
Г.Көбденова, кандидаты филологических наук (ответственные выпускающие).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен
05.03.2001 жылы берілді
Государственный регистрационный
№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры,
информации и общественного согласия

Ж.А.МАҢКЕЕВА

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
лексикология бөлімінің бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы.
Алматы қаласы, Қазақстан

СӨЗ КЕСТЕСІН ТҮЗГЕН ҒАЛЫМ

Аннотация: Синонимдер – кез келген тілдің дамуы мен өркендеуі барысындағы оның коммуникативтік-семантикалық даму сипатын, сөз қолданысындағы шеберлік пен оралымдылық қабілетін бейнелейтін ең маңызды да күрделі тілдік құбылыс. Осы мәселені қазіргі қазақ тіл біліміндегі антропоэзектік бағытқа жалғастырып зерттеу «Тіл – рухани қазына, тіл – ұлттық құндылық» қағидасына сәйкес тілді «рухани жаңғыру» кепілі ретінде дәйектейді.

Тақырыбы: Сөз кестесін түзген ғалым

Түйіні: Мақалада синонимия мәселесін қазақ тіл білімінде алғаш рет арнайы зерттеген профессор Ә.Болғанбаевтың зерттеушілік-шығармашылық еңбектеріне ғылыми-сипаттамалы талдама жасалған.

Тірек сөздер: синонимдер жүйесі, сөздің айшықты сипаты, лексикография, синонимдік қатар, синонимдік ұя

Тема: Ученый лексиколог

Резюме: В статье дана научно-аналитическая характеристика трудов профессора А.Болғанбаева, посвященных специальному исследованию проблемы синонимии в казахском языкознании

Ключевые слова: система синонимов, образная характеристика слов, лексикография, синонимический ряд, синонимическое гнездо

Subject: Scientist lexicologist

Abstract: The article provides a scientific and analytical description of the works of Professor A. Bolganbaev, devoted to a special study of the problem of synonymy in Kazakh linguistics

Keywords: system of synonyms, imaginative characteristic of words, lexicography, synonymous series, synonymous nest

Синонимдер жүйесі – семантикалық, стильдік ерекшеліктеріне байланысты жаңа сөз тудыруда, ойды әсерлі жеткізуде және шығарма тілін айшықтауда аса маңызды тілдік құрал.

Қазақ сөз қазынасының осындай жүйесінің күрделі де, айшықты болмысының тереңіне үңіліп, арнайы зерттеген, күрмеуін шешіп, таркатқан, сөздік қылып жинақтаған ғалым – профессор Әсет Болғанбаев.

Құрылымдық лингвистиканың қағидасына сәйкес синонимдер олардың сөз табына қатыстылығына байланысты зерттеулерден басталды. Осы тұрғыдан алғаш болып Әсет Болғанбаев зат есім синонимдерін зерттеп, 1965 жылы кандидаттық

диссертация қорғады. Бұл бағыт әрі қарай жалғасып, етістік синонимдер (М.Серғалиев, А.Османова), сын есім синонимдер (Ф.Оразбаева), фразеологизмдер синонимиясын (Г.Смағұлова) арнайы қарастыруға жол ашты.

Қазақ тілі тоқырауға түскен, ұлттық тілдің қолданысы мен мәртебесі құлдырай бастаған Кеңестік заманда тіліміздің «нәрін» зерттеп, қазақтың сөздік қорының байлығын дәлелдейтін қазақ тіліндегі сөздің көркемдігін танытатын мағыналас сөздерді жинап, «Синонимдер сөздігін» жасады.

Профессор Ә.Болғанбаевтың жалпы шығармашылық-зерттеушілік еңбек жолына назар аударатын болсақ, ол үнемі қазақ сөзінің мән-мағынасын ашып, сөздікке тіркеп, болашаққа төл сөздің құндылығын мұра студі көздегені байқалады. Оған дәлел – қазақ тіл білімінің лексикография саласын қалыптастырып, дамытқан «Абай тілі сөздігі» (1968), он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1974-1984 ж.ж.) еңбектеріндегі ғалымның белсенді автор және құрастырушы ретінде қосқан өзіндік үлесі.

Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі, филология ғылымдарының докторы, профессор Әсет Болғанбайұлы 1928 жылдың 8 наурызында Қарағанды облысы Ақтоғай ауданы Қараменде би ауылында дүниеге келген. Ол 1947 жылы Қарқара педучилищесін үздік бітіріп, сол жылы қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетіне оқуға түседі. Аталған оқу орнын бітірген соң 1952 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл білімі институтына жұмысқа орналасып, әуелі аспирант, кейін кіші, аға, жетекші, бас ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарып, өмірінің соңына дейін 47 жылдан астам осы институтта еңбек етті.

Ә. Болғанбайұлының негізгі еңбектері қазақ тіл білімінің көп ізденісті, жан-жақты зерттеуді қажет ететін қазақ тілінің сөз байлығын айшықтайтын арнайы салалары лексикология мен лексикографияға арналған.

Атап айтқанда, Ә.Болғанбайұлы қазақ лексикологиясының бұрын арнайы зерттелмеген тың да, күрделі саласының бірі – синонимдер мен оның варианттылығын зерттеуді қолға алды. Профессор Ғ. Мұсабаевтың жетекшілігімен «Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер» атты кандидаттық, профессор А. Ысқақовтың кеңесшілігімен «Қазақ тіліндегі синонимдер» атты докторлық диссертациясын қорғады. Ә. Болғанбайұлының 1970 жылы 22 баспа табақпен жарық көрген «Қазақ тіліндегі синонимдер» атты ғылыми монографиясына отандық және шетелдік ғалымдар оң баға беріп, түркітануға қосылған елеулі үлес деп таныды.

Жалпы тіл білімінде лексиканы зерттеуде қалыптасқан теориялық-әдіснамалық негізге сәйкес жазылған ғалымның «Қазақ тілі лексикологиясында» (1979) синхрондық зерттеу әдісі қолданылып, лексикология қағидаларын дәлелдейтін қазақ тілінің тың тілдік деректері жүйеленіп, жан-жақты қарастырылды. Оның дәлелі ретінде көрсетілген еңбектің Қазақстанның жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде пайдаланылатын оқулық ретінде үш рет басылып шығуын келтіруге болады.

Ғалым мұрасының мазмұнын нақты түрде былайша түйіндеп көрсетуге болады:

– сөз бен мағынаның аражігі ажыратылып түсіндіріледі, оның қолданыс барысындағы даму жолдары, мағынаның түрлері кеңінен танытылады;

– қазақ тілі лексикасының шығу арналары, нақтырақ айтсақ, сөздік қор мен сөздік құрамның арақатысы, толығу жолдары, түркі тілдеріндегі ортақ сөздері тиянақталады;

– қазақ тіліндегі синонимдер мәселесі, синонимдік қатар, синонимдік ұя, доминант сөз, синонимдердің айырым белгілері, синонимдердің пайда болу жолдары, синонимдердің сөз табына қатыстылығы, синонимдердің стильдік реңктері, қызметі мен қолданылу тәсілдері ғылыми тұрғыдан тұжырымдалып, нақты мысалдармен дәлелденеді;

– қазақ тілі лексикасының стильдік мәні мен қолдану шеңбері, оның ішінде жалпылама лексика, арнаулы сөздер, кәсіби сөздер, бейнелі сөздер, көнерген сөздер, неологизмдер, кітаби лексика, тұрмыстық сөздер, қарапайым сөздер, диалектизмдер, варваризмдер, экспрессивті-эмоционалды лексика, т.б. сөздердің актив және пассив қолданатын түрлері талданып жіктеледі;

– фразеологизмдер және оның өзіндік белгілері, тұрақты тіркестердің түрлері, сөздердің варианттылығы, фразеологизмдердің мағыналық топтарға жіктелуі айқындалды;

– лексикография және қазақ лексикографиясының алдағы міндеттеріне байланысты зерттеу бағыттары көрсетілді.

Кез келген тілдің сөз байлығын, көркемдік дүниетанымын айшықтап, шешендік сипатының дәйектелуі оның синонимдік жүйесінен көрінетіні белгілі. Осымен байланысты қазақ тіліндегі де синонимдердің тілдік жүйеде семантикалық, стильдік ерекшеліктеріне сай жаңа сөз тудыруда, тілдік қолданыста коммуникативті-прагматикалық сипатта ойды жеткізуде, ал көркем мәтінде шығарма тілін ажарландыруда өрісі кең, маңызы ерекше екені қазақ тіл білімінде жарық көрген лексикографиялық еңбектерден және профессор Ә.Болғанбаев сынды лексиколог-ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты дәйектеліп, ғылыми-әдістемелік тұрғыдан дәлелденген. Дегенмен, бұл сипаттамаға орай, тілдегі синонимдер жүйесі құрылымдық лингвистикада тек денотаттық коммуникация (қарым-қатынас) құралы ретінде түсіндірілгені де белгілі. Ал қазіргі тіл білімінің антропоэзектік бағытына сәйкес синонимдердің белгілі бір әлеуметтік-мәдени, танымдық мәні бар коннотаттық құрал ретінде қарастырылуы профессор Ә.Болғанбаев сынды ғалымдардың мұрасын зерделеу барысындағы жалғастықпен бағаланады. Осымен байланысты қазіргі тілді зерттеудің жаңа бағыттары қазақ тіліндегі синонимдер жүйесіне қатысты мынадай ұғымдарға мәдени-танымдық тұрғыдан назар аударады: *үйлесімділік, гипонимия, полисемия, лексикалық синонимдердің парадигматикалық және синтагматикалық ерекшеліктері, варианттылық (жарыспалылық құбылысы), валенттілік және тіркесімділік* т.б. Оның нақты көрінісі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұжымы құрастырған он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» қолданыс тапты (мәнмәтіндік талдау, семалық талдау, компоненттік талдау т.б.).

Сөздің мағыналық қасиетімен тығыз байланысты синонимия құбылысы қазіргі таңдағы тіл білімінің танымдық деңгейімен сабақтас қарастырылады да, «көркем таным», «шығармашылық таным», «тілдік тұлға» т.с.с. ұғымдарымен сабақтасып, одан әрі тілді тұтынушының, тілдік тұлғаның сөз қолданысының шеберлігіне, шешендігіне, оралымдылығына т.б. прагматикалық сипатына ұштасады.

Бұл арада сөздердің мағыналық теңдігі мен жақындығы, мағыналық сәйкестіктері бір ұғым төңірегінде тоғысады. Сондықтан шындық дүниені танытатын «ғаламның тілдік бейнесінің» сөз кестесін түзуде ерекше вербалды-танымдық та, коммуникативті-прагматикалық та қызмет атқарады.

Қазіргі қазақ қоғамының мәдени-әлеуметтік кеңістігіндегі заманауи бағыттың «Тіл – рухани қазына, тіл – ұлттық құндылық» қағидасын кеңестік заманның өзінде шығармашылық-зерттеушілік қызметіне қазық еткен, бүкіл өмірін қазақ тілінің сөз байлығын жинауға, қазақ сөзін шебер қолдануды жетілдіруге арнаған профессор Ә.Болғанбайұлының артына қалдырған ғылыми мұрасын танудың мәні ерекше.

Бұл, сайып келгенде, қазіргі қазақ тіл біліміндегі тіл арқылы ұлт болмысын тануға бағытталған зерттеу үрдісімен, еліміздегі «рухани жаңғыру» бағдарымен, «Ұлы даланың жеті қырын» дәйектейтін рухани танымдық қазығын дәлелдейтін тілді зерттеуді кешенді бағыттарымен сабақтасады.

Материал редакцияға 22.02.2018 жылы түсті.

А.Ә.ЖАҒАБЕКОВА¹, Ә.МУРСАЛ¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының докторы, Алматы қаласы, Қазақстан

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және
«Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу
институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының
2 курс магистранты, Алматы қаласы, Қазақстан

КҮРДЕЛІ ҚҰРАМДЫ ЕТІСТІКТІ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ

Аннотация: Қазақ тілінде күрделі етістіктерді тану мәселесінде ғалымдар пікірі бірізді емес. Өйткені құрамы жағынан бірнеше етістіктен тұратын етістікті тіркестердің семантикасында айырмашылықтар бар екені байқалған. Сол себепті ғалымдар құрылымы жағынан күрделі құрамды етістіктердің барлығын бірдей күрделі етістік деп атауға болмайтынын айқындаған. Күрделі құрамды етістіктердің тұрақталған түрлері түсіндірме сөздіктерде беріледі. Ал екі етістік тіркесіп келіп бір мағынаны білдіретін тұрақты емес түрлері сөздіктерге алынбайды. Алайда мұндай тіркестерді сөздіктерге алып, мағынасын түсіндіру маңызды. Мақалада осындай күрделі құрамды етістікті тіркестердің тұрақты емес, яғни идиомаланбаған түрлерін лексикографиялау мәселесі сөз болады.

Тақырыбы: Күрделі құрамды етістікті тіркестердің лексикографиясы

Түйін: Мақалада күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді лексикографиялау мүмкіндіктері қарастырылады. Күрделі етістіктер жасайтын тірек компоненттердің/көмекші етістіктердің семантикалық функциясы ашылады және күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктердің бірнешеуіне дефиниция беріліп, сөздікте рәсімделу үлгісі беріледі.

Тірек сөздер: күрделі етістік, лексикография, сөздік, аналитикалық формалы етістік, морфологиялық анализатор, автоматтандыру

Тема: Лексикография сложно-составных глагольных сочетаний

Резюме: В статье рассматриваются возможности лексикографирования сложных глаголов и аналитических форм глаголов. Выявляются семантические функций вспомогательных глаголов / постпозитивов и даны дефиниций некоторым сложным глаголам и аналитическим формам глагола.

Ключевые слова: сложный глагол, лексикография, словарь, аналитическая форма глагола, морфологический анализатор, автоматизация

Subject: Lexicography of complex-compound verb combinations

Abstract: The article deal with the possibilities of lexicography of complex verbs and analytical forms of verbs. The semantic functions of auxiliary verbs / postpositives are revealed and definitions are given to some complex verbs and analytical forms of the verb.

Keywords: complex verb, lexicography, dictionary, analytical form of the verb, morphological analyzer

Сөздік – жеке тілдің сөздік құрамының, әлеуметтік топ диалектісінің, жазушы шығармаларының лексикалық жиынтығы;

Сөздік – тілдегі сөздерді, сөз тіркестерін, идиомдарды әліпби негізінде я тақырыптық тұрғыдан жүйеге түсіріп, олардың мағынасын ашатын, аудармасын түсіндіретін анықтамалық құралмасы.

Алғашқы сөздік өзге тілдер сөздерін түсіндіру мақсатында ерте заманда жасалды. Грекияда б.з.б. 5 ғасырда, Үндістанда б.з. 12 ғасырда, Ресейде 13 ғасырдан бастап сөздіктер құрастырылды. Түркі халықтарының алғашқы сөздігі 11 ғасырда жазылған Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегі саналады. Кейінірек екі тілді немесе көптілді сөздіктер жасалды. Мысалы, араб-парсы, түрік-моңғол сөздерін салыстыру тұрғысынан Замахшаридың «Мұқаддимат әл-адаб» сөздігі (12 ғасыр), Әбу Хайянның «Китаб әл-идрак Ли-Лисан әл-атрак» атты қыпшақ тілінің грамматикасы мен сөздерінің жинағы (14 ғасыр), Жамал әд-диннің араб-қыпшақ сөздігі ретінде құрастырылған «Бұғат әл-мұштак» (15 ғасыр) еңбектері.

Бұдан кейін П.М.Мелиоранскийдің «Араб филолог о турецком языке» (1900) еңбегін атауға болады. Сөздіктің әлеуметтік қызметінің маңызы ерекше: дереккөзі ретінде жылдам ақпарат алуға болады; сөздердің мағынасы мен дұрыс қолданылуы туралы нормативтік бағыт береді т.б. Сөздік жасаудың әдісін, теориясы мен тәжірибесін, технологиясын тіл білімінің *лексикография* саласы зерттейді.

Сөздіктердің түрлері өте көп, шартты түрде оларды лингвистикалық, филологиялық және анықтама сипатындағы энциклопедиялық сөздіктер деп бөледі. Энциклопедиялық сөздіктерде белгілі бір салаға қатысты ұғым, дерек, зат, құбылыстар сипатталса, лингвистикалық сөздіктер әліпбилік тәртіппен белгілі бір тілдің лексикасы мен фразеологиясын түсіндіруді мақсат тұтады. Мұндай сөздіктер әдеби тілдің әбден қалыптасып, халықтың тіл мәдениеті кемелденген тұста, сөз байлығын нормалық тұрғыдан сипаттау қажеттілігі туындаған жағдайда жасалады.

Қайсыбір ұлттың болмасын сөз байлығы сол халықтың рухани, мәдени мұрасы, баға жетпес құндылығы болып табылады. Өйткені адамзаттық таным, ақиқат дүние туралы таным-түсініктер ең алдымен сөз байлығынан айқын көрініс табады. Сөзді тілдік қарым-қатынастың құралы еткендіктен, оның сан алуан түрленісі, астарлы, бейнелі мағыналары – бәрі-бәрі сөз семантикасын түсіндірудің жолдары болып, халық жадынан орын тебеді. Сөздің осындай сандық сипаты мен сан алуан мағыналық мүмкіндіктерін жиып-теріп, заттық мәдениетке айналдыру, яғни оларды мейлінше жинақтап, тізімдеу әрбір ұлт өкілінің алдында тұрған келелі міндет, абыройлы іс екендігі даусыз.

Көп елдерде ұлттық тілдің түсіндірме сөздіктерін жасау мемлекеттің тіл саясатының негізгі бөлігі ретінде арнайы мемлекеттік бағдарламаларға енеді.

Қазақ тілі басқа да әлем тілдері сияқты сөз санын жинақтап, сөздіктер құрастыру ісінен құр алақан емес. Қазақ тілінің алғашқы түсіндірме сөздігі екі том болып шықты. Кейін көптомдық сөздік 10 том болып, Қазақ тілінің онтомдық түсіндірме сөздігі негізінде халықтың сөз байлығын ықшам бейнелейтін біртөмдық «Қазақ тілінің сөздігі» 1999 жылы жарық көрді. Бұл сөздіктер көптомдық сөздіктің келесі тиражын шығарғанға дейін Қазақстанның тәуелсіздігі тұсындағы қоғамдық

санадағы өзгерістерді, мәдени өмірді бейнелейтін, тілдің лексикалық қорын нормалаушы сөздік қызметін атқара алды.

Осы жылдар ішінде қоғамдық сана бұрынғыдан да жанара түсті, жаһандану тұсында ғылым-білімнің, мәдениеттің дамуында орасан зор өзгерістер болды. Сөздік құрам ғылым салалары мен қоғамдық қызметтердегі термин сөздермен молықты, жаңа атаулар пайда болды, сөздік қордың құрылысы айтарлықтай жаңғырды. Қазақ қоғамында қаншама өзгерістер болды, ғылым дамыды, экономикалық жағынан өркендеді, техника ілгеріледі. Еліміздің тәуелсіздік алуымен байланысты қоғамдық сана жанарды, ұлттық құндылықтарымызды қайта жаңғырту жолында қаншама игілікті істер атқарылды, діни түсініктеріміз кеңейді. Бұлардың бәрі тілдік танымға да әсер етті. Тілдің қоғамдық-мәдени қызметі арта түсті. Осының бәрі жаңа сипаттағы біртотымдық сөздікті шығаруға қоғам сұранысын туғызған болатын.

Қазақ тілінің соңғы жылдары жарық көрген онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» түркі тілдері ішіндегі саны жағынан ең көптомдық түсіндірме сөздік болып есептелсе, сапасы жағынан да ғылым-білімнің соңғы жетістіктерімен толықтырылған кең ақпараттық аядағы рухани-мәдени мазмұндағы ұлттық сөздік болуымен құнды. Онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» [1] негізінде біртотымдық «Қазақ сөздігі» [2] жарық көрді.

Қоғам өзгеріп отыратындықтан, халықтар арасындағы қарым-қатынас, ғылым-білімнің дамуы, осы сияқты қоғамдық-әлеуметтік факторлар әрбір ұлттың сөз байлығына да, сөйлеу мәдениетіне де әсер етпей қоймайды. Бүгінгінің адамы осыдан он-он бес жыл бұрын өмір сүрген адамдардың тілінен өзгешерек. Оның сөйлеу мәдениеті, сөз қолданысы, терминдерді қолдануы қазіргі заманға лайықталып, бейімделеді. Сондықтан сөз байлығын жинақтайтын сөздіктерді әр кез қайта өңдеп жаңартып отыру қажет.

Лингвистикалық сөздіктердің бірнеше түрлері бар: екі тілді не көп тілді аударма сөздіктер т.б. Аударма сөздіктер бір тілдегі сөздерді басқа тілдің балама сөздерімен беріп, ұлттар арасында сөз алмасу үрдісін, өзара қарым-қатынас жасауды дамытса, түсіндірме сөздіктер сөздердің лексика-грамматикалық сипатын, экспрессивті-эмоционалды бояуын танытып, маңызды ақпараттық дереккөзін сақтаған рухани қазына ретінде қабылданады. Екінші тілді үйренуде аударма сөздіктердің маңызы зор десек, тілүйренуші үшін тілдегі жеке сөздерді ғана емес, мағыналық тұтастықта қаралатын күрделі сөздерді де үйрену, яғни олардың біртұтас аудармасын да білу қажет. Түсіндірме сөздіктерде әдетте сөзтізбеде (реестрде) жеке сөздер беріледі де, сол сөздер арқылы қалыптасқан тіркестер сол сөздің ұясында беріліп, мағынасы түсіндіріледі, мысалдармен дәйектеледі. Алайда түсіндірме сөздіктерде күрделі құрамды сөздердің тұрақты тіркес болып қалыптасқандары беріледі де, күрделі сөздердің бәрі беріле бермейді. Күрделі сөздердің ішінде біріккен және қос сөздер ғана алынып, тіркесу арқылы жасалғандар дербес күрделі лексикалық бірлік бола тұра, түсіндірме сөздіктерге енбейді. Қазақ тілінде ойды жеткізудің негізгі құралы етістіктер болғандықтан, олардың бірнеше етістіктен құралып бір ғана қимылды біліріу жиі кездеседі. Сондықтан, қазақ тілін үйренушіге, әсіресе, етістік сөз табының күрделі құрамды бірліктерінің мағынасын да білу маңызды болып табылады. Тілүйренушіге мұндай мүмкіндікті жасау ең алдымен аударма сөздіктерден бұрын сол тілдегі күрделі сөздердің түсіндірме сөздіктерін жасауды қажет етеді. Осы мақсатқа сай біз диссертациялық жұмыс барысында күрделі етістіктердің түсіндірме сөздігін құрастыруды, ал болашақта оны орыс, ағылшын т.б.

тілдерге аударуды көздейміз.

Қазақ әдеби тілінің 15 томдық сөздігінде көмекші етістіктер/ тірек компоненттер арқылы жасалған көптеген тұрақты тіркестер бар. Сөздікте олар әліпби реті бойынша бірінші сыңардың ыңғайына қарай енгізілген, яғни көмекші етістіктердің сөздік ұясында берілмеген. Сондықтан көмекші етістіктер арқылы жасалған тұрақты тіркестерді әліпби реті не сөз ұясы бойынша іздеп табу қиындық тудырады. Біз мұндай тұрақты тіркестерді Сөздіктің барлық томдары бойынша екінші компоненттеріне қарай іздеп таптық. Көмекші етістіктер арқылы жасалған тұрақты тіркестердің лексикографиялану ерекшеліктеріне мыналарды атап көрсетуге болады:

1) Көмекші етістіктер жасалған тұрақты тіркестер сөздікте бірінші компоненттерінің сөздік ұясында беріледі;

2) Тіркестер жедел өткен шақ формасында (-ды, -ді, -ты, -ті), жіктік жалғаудың 3-жағында тұрады;

3) Тіркестер азат жолдан қою бояумен беріліп, нүкте қойылып отырады;

4) Тіркеске берілген дефинициялар ауыспалы мағынаға негізделеді және олар тіркестегідей жедел өткен шақ, жіктіктің 3-жағында беріледі; дефинициялар курсивпен ерекшеленеді;

5) Тіркестен кейін, мағына ашылмастан бұрын стильдік белгісөздер (пометалар) қойылады;

6) Кейбір тіркестерде көмекші етістіктер әртүрлі грамматикалық формада тұрса, тік жақшамен сыйыстырылып беріледі;

7) Мағына түсіндірілгеннен кейін иллюстрациялық материалдар ретінде мысалдар беріледі, мысалдар көбінесе көркем әдебиет стилінен алынған;

8) Тіркестерде бірнеше мағына болуы да мүмкін, мұндайда әрбір мағынасы әріптермен (а), ә), б) ажыратылады.

Енді жекелеген көмекші етістіктер бойынша жасалған тұрақты тіркестерге мысалдар беріп, олардың тіркес құрамындағы қызметіне талдау жасайық.

Сөздікте «**кел//кет**» етістіктер жұбы тіркесуі арқылы жасалған тұрақты тіркестер көптеп кездеседі. Мысалы: *ажалы келді, дозақтан өтіп келгендей, басына пәле келді* т.б.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» /7-том/ «кел» етістігінің 7 түрлі мағынасы түсіндірілген. Біріншісі «*Белгілі бір орыннан бері қарай жүру, бет алу, жақындау, жуу, жылжу*» дегенді білдіретін тура мағынасы. Осыдан кейін сөздікте әр алуан дереккөздерден жиналған көптеген тіркестер алфавиттік реті бойынша және иллюстрациялық материалдарымен бірге ұсынылған. *Кел* етістігі арқылы жасалған тіркестердің мағынасына назар аударғанымызда, кеңістіктегі қозғалысты білдіретін мағынасының тіркес құрамында **болу, орындалу** мағынасына көшетінін байқаймыз. Салыстырайық:

Айтқаны келді. *Дегені болды, айтқаны орындалды.* Алтын көбейсе, машина да көбейеді, – дейтін еді Алтынсары. Сол *айтқаны келді.* Сонша мол алтын машинаны көбейтпей қоя ма! (С.Мұқанов, Аспаз).

Ақылға келді. *Жөнге келді, сабасына түсті, өзіне өзі келді.* Адамдық емес мұның, *Ақылға кел* (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Аз отырып, көз жұмып, *Ақылы на келді* шал: Баласына сөз бұрып, «*Жақында!*» – деп ымдады (І.Жансүгіров, Өлең.).

Айтқаның келсін. алғыс. *Аузыңа май, дегенің болсын деген мағынада.* –

Айтқаның келсін, қарағым! – деп, қариялар шуласа, жастар мен мектеп балалары уралап, бүкіл төңіректі думанға бөлеп жіберді (С.Сейітқазин, Хадиша). – *Айтқаныңыз келсін, Сәтеке,* – деді төменнен кірпіш лақтырып тұрған жігіт (С.Нарымбетов, Тентек).

Қарасан келгір! қарғыс сөз. *Сыырға айтылатын қарасанмен ауыр деген мағынадағы қарғыс.* Өк, құрып кеткір! *Қарасан келгір,* қышынба! Сәйгелді ме алып тұрған қысымға? Дәл басып тұр тұяғыңды аудармай, Балығыңның төбесінің тұсына (І.Жансүгіров, Шығ.).

Жоғарыдағы тіркестердің *айтқаны келді* тіркесте – дегені болу, *ақылға келді* тіркесінде – жөнге түсу, сабасына түсу, *айтқаның келсін* тіркесінде – дегенің болсын деген тілек, *қарасан келгір* тіркесінде – қарасан ауруымен ауырып қал деген қарғыс мағыналары болу, орындалу мәндері тұрғысынан сабақтас тіркестер жасаған.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» /7-том/ «**кет**» етістігінің 13 түрлі мағынасы түсіндірілген. Бірінші мағынасы – кеңістіктегі бір орыннан екінші орынға қарай қозғалу мағынасын білдіреді.

Ажары кетті. *Әдемілігінен айырылды.* Күніс бір күн сөйледі: – Қой, қарағым, қой, – деді, Сен жылдасаң, бауырым, Айрыламын есімнен, Ақ жүзімнен нұр тайып, *Ажар кетер* бетімнен (Қ.Жаппарбаев. Сөйле.).

Артық кетті. *Шектен шықты, асырып жіберді.* Шын ақын әділ ойын жасырма, Сөз құтын жалған айтып қашыра ма?! деген ғой «сын түзелмей мін түзелмес», Ал, *артық кетсем* кешір, ақын аға! (Айтыс).

Бетімен кетті. *Жөн-жосықсыз, беталды лақты.* Еш тәрбиеге көнбей бетімен кеткен адамды заңғег салу керек («Социалистік Қазақстан»).

Садаға кет [кетсін, кеткір]. қарғыс сөз. *Тырнағына татымады, басқан ізіне тұрмады, Садаға кетсін* Алшағыр Айналайын ағамнан. Азатұғын жеңгем жоқ, *Садаға кет* Құртқамнан (М. Әуезов, Таңд. шығ.). «Алтын көрсе, періште жолдан шығады» дейді. Періштеден *садаға кеткір-ай!* Періште алтынды не қылсын (Абай, Тол. жин.).

Жүріп кетті. *Демі үзілді, жан тапсырды.* Сырылы басылған науқас енді сұлық түсті де, бірден *жүріп кетті* («Қазақ әдебиеті»).

Шейіт кетті. *Құрбан болды, тосыннан жан тапсырды.* –Адамдарымыз да азайып қалды. Артықбай мен жылқышы Сүгір, Аманбайлар *шейіт кетті* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Арманда кетті. *Мақсат-мұратына жете алмады.* Осы ұранды айтып күштіні жыққан әлсіздер, Осы ұранды айтып жігіттер алға ұмтылған. Ақ намыс туындай – айқасқа кіріп боз аттар. Осы ұранды айтып *арманда кеткен* боздақтар (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.).

Кет көмекші етістігі арқылы жасалған тұрақты тіркестерде бұл көмекші етістік **айрылу, шектен шығу, тоқтау, қол жетпеу, яғни болымсыздық** мәндерін білдіреді.

Біз жоғарыдағы түсіндірме сөздікте берілген етістікті тұрақты тіркестердің лексикографиялануы (графикалық, мағыналық, иллюстрациялық) сияқты алдағы тақырыптарда күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді де сөздік формасында сөздік ұяға алып, мағыналарын ашып, иллюстрациялық мысалдар беріп, сөздік құрастыруды мақсат етеміз.

Н.Оралбаева, Б.Қасым пікірлері бойынша, қазақ тіліндегі қимыл мәнін білдір-

етін күрделі сөздерді етістіктің аналитикалық форманттары мен күрделі етістіктерге бөліп тану керек. Бұл пікір қазақ тіл білімінде қолдау да тауып келеді. Ғалымдар пікірінше, *оқып шықты* – етістіктің аналитикалық форманты болса, *кіріп шықты* – күрделі етістік. Алғашқысында оқу қимылының өту сипатын білдірсе, екіншісінде кіру және шығу қимылынан тұратын біртұтас әрекетті білдіреді дейді. Етістіктің аналитикалық форманттары грамматикалық мағына үстеуіне қарай қазір функционалды грамматикада қимылдың өту сипаты (аспектуалдылық) категориясының (өрісінің) тілдік құралдары болып табылады [6]. Демек, қимыл мәнді күрделі сөздердің ішінде лексикалық және грамматикалық мағына үстеуіне қарай әртүрлі құбылыстар бар екендігін көреміз. Осы орайда күрделі етістіктердің сөзжасам мен формажасамға қатысы түбегейлі шешімін таппай келеді. Сонымен қатар қимыл мәнді күрделі сөздердің күрделі етістік біртұтас лексикалық бірлік (*кіріп шықты, барып келді, апарып берді, шығарып әкелді*) ретінде танылатын болса, оларды түсіндірме сөздіктерге енгізу де қажет не арнайы сөздігін құрастыру керек деп санаймыз. Мұндай сөздік өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде аса қажеттігі дау тудырмайды.

Қазақ тілі сөздіктерінде күрделі етістіктер сөздіктердің ешбіріне енбеген. Сондықтан біз жоғарыда берілген етістікті тіркестердің лексикографияланыуын басшылыққа алып, көмекші етістіктер/тірек компоненттер арқылы жасалған күрделі етістіктерді лексикографиялау мүмкіндіктерін қарастырамыз. Төменде бірнеше күрделі етістіктің лексикографиялық құрылымына тоқталмақпыз. Ал жинаған материалдарымыздың толық көлемін өзіміз құрастыратын «Сөздікте» (Қосымшада) береміз.

Көмекші етістіктер арқылы жасалған күрделі етістіктер көбінесе ***өзінің тура мағынасында жұмсалғанда*** екі қимылдың кесіндісінің бірі болып, сөзжасамдық күрделі етістіктер жасайды. Мысалы:

Алып шықты. а) *Затты, нәрсені қолына алып не бірге ертіп сыртқа шығарды.* Ал енді ыдыс-аяқ салынған сандық ашылғанда бір қаробка пышақтарды алып шықты (Қ.Өзенбаева, Асықты көрпе). Мәди қызды байлаудан босатып есік алдына *алып шықты* да, шашынан сипап көзінің жасын сүрте бастады (Ә.Әбішев, Жаралы сұңқар). ә) *Бір жұмысты өзі не өздерінің күшімен бітірді, нәтижеге қол жеткізді.* Жарыста өз командасын қалайда *алып шығатын* (Ауызекі).

Барып шықты. *Бір жерде болып, қайта кетті, біреудің үйіне соғып кетті.*

Кіріп шықты. *Бір жерге жолай соғып кетті.* Үлкен кісі үйіне кіріп шықты (Қ.Түменбаев, Ағаш ескерткіш).

Айтып келді. *Бір нәрсе туралы хабардар етті, естігенін келген жеріне жеткізді.*

Барып келді. *Бір жерде болып, қайта оралды, жолсапардан қайтты.* Жаппар мынау қолға ұстар дәнеңесі жоқ мөп-мөлдір, шегіне шетіне жетіп болмайтын тұлдыр көкке қарай барып келді (Ә. Кекілбаев, Мұнара).

Әкеліп берді. *Бір затты алып, біреуге ұстатты.*

Апарып берді. *Бір затты біреуге не бір жерге жеткізді.* Онда біздің жұмысымыз жоқ, жоғалыңдар, – деп апайлар дорбаны апарып берді (Қ.Өзденбаева, Додаға түскен дорбалар).

Жоғарыда *шық, кел, бер* көмекші етістіктері арқылы жасалған күрделі етістіктер берілген. Аталған көмекші етістіктер немесе басқа да көмекші етістіктер/тірек компоненттер күрделі етістіктер (сөзжасамдық) жасағанда, біртұтас қимылдың

кесіндісі ретінде көбінесе өздерінің тура мағынасында жұмсалады.

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқытуда аналитикалық формалы етістіктердің де түсіндірме, аударма сөздіктерін құрастыру керек болады. Өйткені аналитикалық форманттар, көмекші етістіктер мағынасы грамматикаларда, оқулықтар мен оқу құралдарында жазылып, оқытуда үйретіліп жатқанмен, қазақ тілін оқыту әдістемесінде көмекші етістіктер семантикасы түсінуге, түсіндіруге қиын күрделі мәселе болып отыр. Осы орайда аналитикалық формалы етістіктер тілде сөзжасамдық құбылыс ретінде танылмаса да, оның лексика-грамматикалық мағынасын түсіндіретін құрал (сөздік) дайындау тіл үйренуде, сонымен қатар әртүрлі аударма жұмыстарын жүзеге асыруда маңызы зор.

Енді төменде аналитикалық формалы етістіктерді лексикографиялауға қатысты мысалдар келтіреміз.

Танысып шықты. *Бір нәрсе туралы ақпарат алуды аяқтады, бітірді.* Тұрғанбике: Ий, Тоқтағали. Сенің жеке іс-қағаздарыңмен танысып шықтым (М.Ақмырзаұлы, Партизан).

Шолып шықты. *Бір қарап өтті.* Жамбастап жатып ап, өзі екі ай тұрған мекенді қасқыр көзімен бір ш о л ы п ш ы қ т ы (Қ.Түменбаев, Қара қазан).

Оқып шықты. *Оқып бітірді, аяқтады.* Текежан ол берген бір жапырақ қағазды ішінен оқып шықтыда, тісін шықыр еткізді, бірақ өңінде өзгеріс жоқ (Ә.Әбішев, Жаралы сұңқар).

Шық етістігі негізгі етістіктерге тіркесіп, үш аналитикалық формалы етістікте де *іс-әрекеттің біткенін, аяқталғанын* білдіретін мағына үстейді.

Бастала қойды. *Көп күттірмей, тез арада басталып кетті, тез-ақ басталды.* Билеттегі орынды апайға беріп, «маған құдай жар болсын» деп қасына жалп ете қалдым, көпжасағыр концерт де көп ұзамай бастала қойды (Қ.Өзденбаева, Алып-ұшқан көңіл-ай!).

Сала қойды. *Оп-оңай орналастырды, жеңіл, тез-ақ салды.* Бұрын 20 теңге беріп, арбамен әкеліп, автобуска сала қоятын заттарын енді таксимен тасып, торыққан жұрттың жан айқайын кімге айтарын білмей, өздерімен-өздері шер тарқатып, босқа елдің артынан қарап мен тұрмын (Қ.Өзденбаева, Арман мен Алдан).

Әкеле қойды. *Жеп-жеңіл әкеле салды, тез-ақ алып келді.* Екі кесесін балаларыма ала салайын деп, сумкадан ақша алам дегенше апай лып етіп барып, қалтаға салып әкеле қойды (Қ.Өзденбекова, Коридордағы кемпір).

Қой көмекші етістігі жоғарыда берілген үш аналитикалық формалы тіркесте негізгі етістікке *іс-әрекеттің тез арада әрі жеңіл-желпі орындалу* мағынасын үстейді.

Сонымен, жоғарыда берілген материалдардан күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді де осылайша мағыналарын ашып, сөздіктер құрастыруға болатындығын көреміз. Жоғарыдағы берілген мысалдар сияқты көптеген тіркестерді (күрделі етістік және аналитикалық формалы етістік) мағынасын түсіндіріп, мағыналық ерекшеліктерін айқындай беруге болады. Бұл көмекші етістіктер тіркескен негізгі етістіктеріне қарай ондаған мағыналық реңке ие болуы мүмкін. Оған біз *-а сал, -а кет* аналитикалық форманттарының функционалды мағыналарына талдау жасағанда көз жеткізгенбіз. Алайда біздің мақсатымыз, күрделі құрамды тіркестердің семантикалық құрылымын ашу емес, оларды лексикографиялауға қатысты болғандықтан, мағыналық талдауларды қысқаша ғана бердік.

Н.Оралбаева, Б.Қасым пікірлері бойынша, қазақ тіліндегі қимыл мәнін білдіретін күрделі сөздерді етістіктің аналитикалық форманттары мен күрделі етістіктерге бөліп тану керек. Бұл пікір қазақ тіл білімінде қолдау да тауып келеді. Ғалымдар пікірінше, *оқып шықты* – етістіктің аналитикалық форманты болса, *кіріп шықты* – күрделі етістік. Алғашқысында оқу қимылының өту сипатын білдірсе, екіншісінде кіру және шығу қимылынан тұратын біртұтас әрекетті білдіреді дейді. Етістіктің аналитикалық форманттары грамматикалық мағына үстеуіне қарай қазір функционалды грамматикада қимылдың өту сипаты (аспектуалдылық) категориясының (өрісінің) тілдік құралдары болып табылады [6]. Демек, қимыл мәнді күрделі сөздердің ішінде лексикалық және грамматикалық мағына үстеуіне қарай әртүрлі құбылыстар бар екендігін көреміз. Осы орайда күрделі етістіктердің сөзжасам мен формажасамға қатысы түбегейлі шешімін таппай келеді. Сонымен қатар қимыл мәнді күрделі сөздердің күрделі етістік біртұтас лексикалық бірлік (*кіріп шықты, барып келді, апарып берді, шығарып әкелді*) ретінде танылатын болса, оларды түсіндірме сөздіктерге енгізу де қажет не арнайы сөздігін құрастыру керек деп санаймыз. Мұндай сөздік өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде аса қажеттігі дау тудырмайды.

Қазақ тілі сөздіктерінде күрделі етістіктер сөздіктердің ешбіріне енбеген. Сондықтан біз жоғарыда берілген етістікті тіркестердің лексикографияланыуын басшылыққа алып, көмекші етістіктер/тірек компоненттер арқылы жасалған күрделі етістіктерді лексикографиялау мүмкіндіктерін қарастырамыз. Төменде бірнеше күрделі етістіктің лексикографиялық құрылымына тоқталмақпыз. Ал жинаған материалдарымыздың толық көлемін өзіміз құрастыратын «Сөздікте» (Қосымшада) береміз.

Көмекші етістіктер арқылы жасалған күрделі етістіктер көбінесе *өзінің тура мағынасында жұмсалғанда* екі қимылдың кесіндісінің бірі болып, сөзжасамдық күрделі етістіктер жасайды. Мысалы:

Алып шықты. а) *Затты, нәрсені қолына алып не бірге ертіп сыртқа шығарды.* Ал енді ыдыс-аяқ салынған сандық ашылғанда бір қаробка пышақтарды *алып шықты* (Қ.Өзенбаева, Асықты көрпе). Мәди қызды байлаудан босатып есік алдына алып шықты да, шашынан сипап көзінің жасын сүрте бастады (Ә.Әбішев, Жаралы сұңқар). ә) *Бір жұмысты өзі не өздерінің күшімен бітірді, нәтижеге қол жеткізді.* Жарыста өз командасын қалайда алып шығатын (Ауызекі).

Барып шықты. *Бір жерде болып, қайта кетті, біреудің үйіне соғып кетті.*

Кіріп шықты. *Бір жерге жолай соғып кетті.* Үлкен кісі үйіне кіріп шықты (Қ.Түменбаев, Ағаш ескерткіш).

Айтып келді. *Бір нәрсе туралы хабардар етті, естігенін келген жеріне жеткізді.*

Барып келді. *Бір жерде болып, қайта оралды, жолсапардан қайтты.* Жаппар мынау қолға ұстар дәнеңесі жоқ мөп-мөлдір, шегіне шетіне жетіп болмайтын түл-дыр көкке қарай б а р ы п к е л д і (Ә. Кекілбаев, Мұнара).

Әкеліп берді. *Бір затты алып, біреуге ұстатты.*

Апарып берді. *Бір затты біреуге не бір жерге жеткізді.* Онда біздің жұмысымыз жоқ, жоғалыңдар, – деп апайлар дорбаны апарып берді (Қ.Өзденбаева, Додаға түскен дорбалар).

Жоғарыда *шық, кел, бер* көмекші етістіктері арқылы жасалған күрделі етістіктер берілген. Аталған көмекші етістіктер немесе басқа да көмекші етістіктер/тірек компоненттер күрделі етістіктер (сөзжасамдық) жасағанда, біртұтас қимылдың

кесіндісі ретінде көбінесе өздерінің тура мағынасында жұмсалады.

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқытуда аналитикалық формалы етістіктердің де түсіндірме, аударма сөздіктерін құрастыру керек болады. Өйткені аналитикалық форманттар, көмекші етістіктер мағынасы грамматикаларда, оқулықтар мен оқу құралдарында жазылып, оқытуда үйретіліп жатқанмен, қазақ тілін оқыту әдістемесінде көмекші етістіктер семантикасы түсінуге, түсіндіруге қиын күрделі мәселе болып отыр. Осы орайда аналитикалық формалы етістіктер тілде сөзжасамдық құбылыс ретінде танылмаса да, оның лексика-грамматикалық мағынасын түсіндіретін құрал (сөздік) дайындау тіл үйренуде, сонымен қатар әртүрлі аударма жұмыстарын жүзеге асыруда маңызы зор.

Енді төменде аналитикалық формалы етістіктерді лексикографиялауға қатысты мысалдар келтіреміз.

Танысып шықты. *Бір нәрсе туралы ақпарат алуды аяқтады, бітірді.* Тұрғанбике: Ий, Тоқтағали. Сенің жеке іс-қағаздарыңмен танысып шықтым (М.Ақмырзаұлы, Партизан).

Шолып шықты. *Бір қарап өтті.* Жамбастап жатып ап, өзі екі ай тұрған мекенді қасқыр көзімен бір шолып шықты (Қ.Түменбаев, Қара қазан).

Оқып шықты. *Оқып бітірді, аяқтады.* Текежан ол берген бір жапырақ қағазды ішінен оқып шықты да, тісін шықыр еткізді, бірақ өңінде өзгеріс жоқ (Ә.Әбішев, Жаралы сұңқар).

Шық етістігі негізгі етістіктерге тіркесіп, үш аналитикалық формалы етістікте де іс-әрекеттің біткенін, аяқталғанын білдіретін мағына үстейді.

Бастала қойды. *Көп күттірмей, тез арада басталып кетті, тез-ақ басталды.* Билеттегі орынды апайға беріп, «маған құдай жар болсын» деп қасына жалп ете қалдым, көпжасағыр концерт де көп ұзамай бастала қойды (Қ.Өзденбаева, Алып-ұшқан көңіл-ай!).

Сала қойды. *Оп-оңай орналастырды, жеңіл, тез-ақ салды.* Бұрын 20 теңге беріп, арбамен әкеліп, автобуска сала қоятын заттарын енді таксимен тасып, торыққан жұрттың жан айқайын кімге айтарын білмей, өздерімен-өздері шер тарқатып, босқа елдің артынан қарап мен тұрмын (Қ.Өзденбаева, Арман мен Алдан).

Әкеле қойды. *Жеп-жеңіл әкеле салды, тез-ақ алып келді.* Екі кесесін балаларыма ала салайын деп, сумкадан ақша алам дегенше апай лып етіп барып, қалтаға салып әкеле қойды (Қ.Өзденбекова, Коридордағы кемпір).

Қой көмекші етістігі жоғарыда берілген үш аналитикалық формалы тіркесте негізгі етістікке іс-әрекеттің тез арада әрі жеңіл-желпі орындалу мағынасын үстейді.

Сонымен, жоғарыда берілген материалдардан күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді де осылайша мағыналарын ашып, сөздіктер құрастыруға болатындығын көреміз. Жоғарыдағы берілген мысалдар сияқты көптеген тіркестерді (күрделі етістік және аналитикалық формалы етістік) мағынасын түсіндіріп, мағыналық ерекшеліктерін айқындай беруге болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық.
2. Қазақ сөздігі. – Алматы. 2013.

Материал редакцияға 11.09.2018 жылы түсті.

МРНТИ 16.21.21

А.Қ.ЖҰБАНОВ¹, ЖАҢАБЕКОВА А.Ә.¹, ТОҚМЫРЗАЕВ Д.О.¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор, Алматы қаласы, Қазақстан

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, Алматы қаласы, Қазақстан

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, бағдарламашы, Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІ ӘРІПТЕРІ МЕН ӘРІП ТІРКЕСТЕРІНІҢ ЖИІЛІКТЕРІН АНЫҚТАУ ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУДЕ ӨЗ СЕПТІГІН ТИГІЗЕДІ

Аннотация: Әріптер мен әріп тіркестерінің жиіліктерін анықтау қазақ әліпбиі латын қарпіне көшірудегі бірнеше теориялық-практикалық бағыттағы мәселелерді шешуге септігін тигізеді.

Біріншіден, әріп, әріп тіркестерінің жиілігі мәтінді қолмен теруде жылдамдықты арттыру үшін латын қаріпті қазақ пернетақтасына әріптерді тиімді орналастыруда қажет болса, *екіншіден*, қазақ жазуын реформалаудағы орфографиялық емле ережелерін шешу барысында жасалатын зерттеулер мен лингвистикалық эзирленімдерге фактологиялық сандық деректер үшін, *үшіншіден*, кирилл қаріпті мәтіндерді латын қарпіне автоматты аударма жасаудағы программаға қажетті емле ережелерін жасау барысында жиілік бойынша реттеу, сонымен қатар нысанға алынған әріп тіркестері туралы сандық мәліметтер беру және әріп тіркестерін мысалмен дәйектейтін сөздерді қазақ тілінің мәтіндер корпусынан іздестіріп, көптеген мысал сөздерді табу сияқты мәселелерді шешуде аса қажет.

Тақырыбы: Қазақ тілі әріптері мен әріп тіркестерінің жиіліктерін анықтау латын әліпбиіне көшуде өз септігін тигізеді

Түйін: Мақалада қазақ тілінің жазба мәтінін әріптік (графемалық) деңгейде және қазақ тілі сөзформаларының құрылымына, яғни әріптерге, әріп тіркестеріне, буындарға статистикалық әдіспен зерттеу нәтижелері баяндалады. Сөз құрылымындағы әріп пен буынды табиғи тілдің жазба мүмкіндігі арқылы бейнелейтін ең бір қарапайым түрдегі көрнекі тілдік бірліктері ретінде санау негізгі ұстаным болып табылады. Графемдік деңгейдегі статистикалық зерттеудің негізгі мақсаты – компьютер пернетақтасында қазақ әріптерін ұтымды орналастыру.

Тірек сөздер: Жиілік сөздік, сөз, сөзформа, буын, әріп, әріп тіркесі, екіәріптік тіркес, жиілік, абсолютті жиілік, қатынастық жиілік, жоғары жиілікті, төмен жиілікті әріптер және әріп тіркестері, клавиатура, қазақ әліпбиінің клавиатурада ұтымды орналасуы және т.б.

Тема: Определение частот казахских букв и буквосочетаний дает возможность

к переходу на латинскую графику

Резюме: В статье рассматриваются результаты статистических исследований букв и буквосочетаний, а также слогов казахского языка, с учетом их позиционных положений в словоформах. Данное статистическое исследование проведено с целью поиска удобного расположения букв казахского алфавита на клавиатуре компьютера.

Ключевые слова: Частотный словарь, слова, словоформы, буквы, сочетания букв, графемы, сочетания графем, абсолютная частота, относительная частота, высокочастотные и низкочастотные буквы и их сочетания, процент покрываемости текста, клавиатура, расположение букв на клавиатуре, позиционное расположение букв, статистика букв и буквосочетаний, статистика слогов.

Subject: Determination the frequencies of Kazakh letters and letter combinations makes it possible to switch to the Latin script.

Abstract: The article deal with the results of statistical studies of letters and letter combinations, as well as the syllables of the Kazakh language, taking into account their positional positions in word forms. This statistical study was conducted to find the convenient location of the letters of the Kazakh alphabet on a computer keyboard.

Keywords: Frequency dictionary, words, word forms, letters, combinations of letters, graphemes, combinations of graphemes, absolute frequency, relative frequency, high-frequency and low-frequency letters and their combinations, percentage of text coverage, keyboard, arrangement of letters on the keyboard, positional arrangement of letters, statistics of letters and letter combinations, statistics of syllables.

2016 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі Е.Сағадиевтің тапсырмасы бойынша «Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу және жасау» зерттеу жобасы аясында «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігін» шығарды. Бұл сөздікте 7 миллионнан астам сөзқолданыстан тұратын қазақ тілінің 5 стилінен мәтіндер қамтылып, 61 түрленім нұсқасы дайындалды. Сөзтізбе саны – 36262 сөз.

Аталған 7 миллионнан астам сөзқолданыстан тұратын қазақ тілінің мәтінінен «Қазақ тілінің сөзформалар жиілік сөздігін» де түзілетінін ескерсек, бұл сөздікті де қазақ графемаларының мәтіндерде кездесу мүмкіндіктерін толық қамтыған жиілік сөздік деп те санауға болады.

Әріптер мен әріп тіркестерінің жиіліктерін анықтау қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудегі бірнеше теориялық-практикалық бағыттағы мәселелерді шешуге септігін тигізеді.

Біріншіден, әріп, әріп тіркестерінің жиілігі мәтінді қолмен теруде жылдамдықты арттыру үшін латын қаріпті қазақ пернетақтасына әріптерді тиімді орналастыруда қажет болса, *екіншіден*, қазақ жазуын реформалаудағы орфографиялық емле ережелерін шешу барысында жасалатын зерттеулер мен лингвистикалық әзірленімдерге фактологиялық сандық деректер үшін, *үшіншіден*, кирилл қаріпті мәтіндерді латын қарпіне автоматты аударма жасаудағы программаға қажетті емле ережелерін жасау барысында жиілік бойынша реттеу, сонымен қатар нысанға алынған әріп тіркестері туралы сандық мәліметтер беру және әріп тіркестерін мысалмен дәйектейтін сөздерді қазақ тілінің мәтіндер корпусынан іздестіріп, көптеген мысал сөздерді табу

сияқты мәселелерді шешуде аса қажет.

Төмендегі *1.1-кестеде* Қазақ тіліндегі әріптердің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігі, яғни әріптердің қайталану жиіліктерінің ең көп кездесуінен бастап, біртіндеп кему тәртібімен орналасқан әріптер тізімі көрініс тапты:

1.1-кестедегі мәліметтерді 3 топқа бөліп қарастыратын болсақ, 1-топқа ең жиі қолданатын 19 әріптерді: *a, e, ы, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, г, б, й, у, з* жатқызуға болады. Бұл әріптердің ішінде ең жиі қолданатыныс тауып, 1-орынға ие «*a*» әріпі 8.630862 рет қолданып, мәтіннің 12,796 пайызын қамтиды екен, ал жиілік жағынан 2-орынға ие болатын «*e*» әріпі 5.660025 рет қолданып, мәтіннің 8.391 пайызын қамтиды. Енді осы «*a*», «*e*» әріптерінің бірігіп қолданысы барлық мәтіннің 21,187 пайызын қамтып жатқанына *1.1-кесте* бойынша көз жеткізуге болады. Сол сияқты, 1-топқа жататын ең жиі қолданатын 19 әріп (*a, e, ы, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, г, б, й, у, з*) барлық мәтіннің 87,630 пайызын қамтып жатқанын айтуға болады.

1.1-кесте. Қазақ тіліндегі әріптердің жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігі

№	Әріп	Абсолютті жиілігі	Бір топ әріптің мәтінді қамту пайызы	№	Әріп	Абсолютті жиілігі	Бір топ әріптің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4	1	2	3	4
1	а	8630862	12,796	22	г	903479	91,763
2	е	5660025	21,187	23	ң	872812	93,057
3	ы	5378832	29,161	24	и	866761	94,342
4	н	4192570	35,377	25	ж	738252	95,437
5	і	4154893	41,537	26	ұ	673484	96,435
6	т	4066134	47,565	27	ө	655787	97,408
7	р	4028709	53,537	28	ү	598755	98,295
8	л	3824239	59,207	29	ә	524073	99,072
9	д	3413312	64,267	30	я	231433	99,415
10	с	2708334	68,283	31	х	105688	99,572
11	м	2040371	71,308	32	ц	81165	99,692
12	к	1876617	74,090	33	ф	58378	99,779
13	о	1639224	76,520	34	в	55978	99,862
14	қ	1633360	78,941	35	э	30250	99,907
15	ғ	1256146	80,804	36	ь	25076	99,944
16	б	1229938	82,627	37	ю	20877	99,975
17	й	1175543	84,370	38	һ	5406	99,983
18	у	1103283	86,006	39	ъ	5148	99,991
19	з	1095869	87,630	40	ч	3702	99,996
20	п	978676	89,081	41	щ	1679	99,998
21	ш	905698	90,424	42	ё	1018	100

Енді 2-топқа, қолдану жиілігі жағынан абсолютті жиіліктері 978676-524073 аралығында жататын сан жағынан 10-ға тең (*н, ш, г, ң, и, ж, ұ, ө, ү, ә*) әріптер екен. Аталған 10 әріп қайталана қолдана келіп, барлық мәтіннің 36,443 пайызын қамтып жатыр. Сол сияқты, 3-топқа сирек қолданатын басқа тілдерден енген келесі 13 әріпті жатқыздық: *я, х, ы, ф, в, э, ь, ю, һ, ъ, ч, ы, ё*.

3-топтағы кірме дыбыстарға жататын бұл әріптер 7 миллионнан астам сөзқолданыстан тұратын қазақ тілінің 5 стилі бойынша алынған мәтіндердің бар болғаны 0,928 пайызын ғана қамтиды екен, яғни ол 1 пайызға да жетпейтін мәтінді қамту пайызы.

Жоғарыда сөз болған қазақ әріптерінің статистикалық мәліметтері қазақтың ұлттық компьютерлік пернетақсына қазақ әліпбиін латынға көшіру кезінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Енді қазақ әріптерінің екіәріптік тіркестерінің статистикалық сипаттамасына қысқаша тоқталайық.

1.2-кесте. Қазақ тілінің екі әріптік тіркестерінің жиілік сөздігінен үзінді

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
1	ар	688045	2,035495
2	ан	582201	3,757865
3	ал	565089	5,429610
4	ын	562671	7,094202
5	да	560939	8,753670
6	та	511161	10,265877
7	ен	501533	11,749600
8	ер	481450	13,173909
9	ка	460416	14,535993
10	де	458037	15,891038
11	ш	451434	17,226550
12	да	422562	18,476647
13	ды	417831	19,712748
14	ты	404750	20,910150
15	нд	399330	22,091518
16	га	396123	23,263399
17	ке	371958	24,363790
18	ай	369359	25,456493
19	лы	342672	26,470245
20	ті	333046	27,455520
21	ді	331481	28,436166
22	ас	330440	29,413731
23	сы	327308	30,382031
24	ме	323281	31,338418
25	ат	284740	32,180786
26	ба	281240	33,012799
27	ны	276945	33,832107
28	ын	275833	34,648124
29	ол	273816	35,458175
30	те	273269	36,266607
31	ет	272744	37,073486
32	ры	263800	37,853906
33	ық	261904	38,628716
34	ра	257203	39,389619
35	на	250705	40,131299
36	жа	248531	40,866547
37	ақ	243641	41,587328
38	ыл	241848	42,302805
39	ле	241186	43,016324
40	не	239816	43,725790
41	ст	239516	44,434368
42	ір	237178	45,136030
43	рі	230151	45,816903
44	ма	229464	46,495744
45	са	226934	47,167100
46	ге	226772	47,837976
47	ел	209952	48,459093
48	ек	208945	49,077231
49	ғы	207327	49,690582
50	лд	198170	50,276843
51	ыр	197109	50,859966
52	ағ	196589	51,441550
53	рд	195039	52,018548
54	ес	189725	52,579826
55	іл	189148	53,139397
56	тт	184683	53,685759
57	бі	184178	54,230626
58	ің	181594	54,767850
59	ді	181226	55,303984
60	гі	178293	55,831442

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
61	ау	177800	56,357441
62	қы	172081	56,866521
63	ре	169334	57,367475
64	ыс	168863	57,867035
65	сі	168801	58,366412
66	ыр	166290	58,858360
67	ні	163289	59,341430
68	ам	161755	59,819962
69	ік	154050	60,275700
70	ым	147729	60,712738
71	ім	147386	61,148761
72	бо	146149	61,581124
73	кт	144973	62,010009
74	ад	144878	62,438613
75	бе	143874	62,864246
76	шы	140779	63,280723
77	се	137879	63,688621
78	ем	133338	64,083085
79	із	131926	64,473371
80	кі	130520	64,859499
81	ег	128229	65,238848
82	кө	127963	65,617411
83	ор	126556	65,991811
84	ап	120653	66,348748
85	мы	120124	66,704120
86	ыз	119848	67,058675
87	ұр	118474	67,409166
88	ша	113697	67,745524
89	ей	113265	68,080604
90	зо	113149	68,415342
91	аз	113080	68,749875
92	өз	112899	69,083872
93	қо	112540	69,416808
94	рт	107298	69,734236
95	ін	105436	70,046155
96	ші	105243	70,357503
97	он	104735	70,667349
98	рл	104106	70,975334
99	же	103331	71,281025
100	ед	102174	71,583294
101	иы	98085	71,873467
102	лз	96179	72,158000
103	кт	95018	72,439099
104	па	92954	72,714092
105	за	91058	72,983476
106	мі	90191	73,250295
107	ыз	89655	73,515528
108	зі	89577	73,780530
109	уы	89453	74,045166
110	мд	87990	74,305473
111	іс	86953	74,562713
112	со	86002	74,817139
113	іт	85321	75,069551
114	ид	84808	75,320445
115	ен	83836	75,568463
116	ту	82158	75,811517
117	ту	81604	76,052932
118	ой	81473	76,293960
119	ру	78168	76,525210
120	ұл	78080	76,756200

Рет саны №	Әрп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әрп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
121	кү	77632	76.985865
122	рм	77476	77.215068
123	еп	77425	77.444120
124	ия	76718	77.671081
125	ше	75995	77.895903
126	аң	69420	78.101273
127	ос	68825	78.304883
128	ән	67263	78.503873
129	ұр	67191	78.702649
130	рз	66537	78.899490
131	пт	64861	79.091373
132	рз	64652	79.282638
133	өр	63611	79.470824
134	оқ	62543	79.655849
135	аб	62542	79.840872
136	то	61576	80.023037
137	эр	61565	80.205169
138	бу	60962	80.385518
139	йл	60354	80.564068
140	уд	60316	80.742505
141	нсы	59382	80.918179
142	кү	59169	81.093223
143	жо	58694	81.266862
144	тү	57334	81.436478
145	еу	54592	81.597981
146	нш	54403	81.758926
147	жә	53682	81.917737
148	ка	53591	82.076280
149	ңд	53060	82.233251
150	жу	52798	82.389447
151	аш	52156	82.543744
152	лм	51437	82.695914
153	от	50604	82.845620
154	ти	50538	82.995130
155	лз	49924	83.142824
156	өл	49481	83.289208
157	ез	48885	83.433828
158	лу	48642	83.577729
159	үй	47945	83.719568
160	ха	47869	83.861183
161	із	47318	84.001167
162	сә	45850	84.136809
163	уа	45677	84.271939
164	сқ	45262	84.405841
165	тк	44909	84.538698
166	ик	44264	84.669648

Рет саны №	Әрп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әрп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
167	бы	44121	84.800174
168	рс	43707	84.929476
169	үш	42635	85.055606
170	әс	42547	85.181476
171	үс	42402	85.306917
172	ш	40912	85.427950
173	ни	40860	85.548830
174	зы	40487	85.668605
175	ур	40401	85.788127
176	ин	40271	85.907264
177	лт	40245	86.026323
178	су	40052	86.144812
179	үн	39988	86.263112
180	ои	39980	86.381388
181	ри	39419	86.498004
182	еш	39268	86.614173
183	не	38952	86.729408
184	уш	38833	86.844290
185	ше	38602	86.958490
186	өт	38302	87.071801
187	мә	37581	87.182980
188	ко	37456	87.293789
189	зе	37193	87.403820
190	тқ	37160	87.513753
191	си	36662	87.622213
192	ыт	35854	87.728283
193	үз	35743	87.834024
194	әл	35728	87.939721
195	ми	35603	88.045048
196	ұл	35192	88.149159
197	сп	34919	88.252462
198	ом	33837	88.352565
199	рн	33105	88.450502
200	жу	33023	88.548196
201	ні	32705	88.644950
202	оз	32191	88.740183
203	ял	32129	88.835233
204	нт	31942	88.929729
205	үм	31057	89.021608
206	ци	30876	89.112950
207	үі	30113	89.202036
208	іш	29962	89.290675
209	өн	29755	89.378701
210	ли	29713	89.466603
211	үл	29290	89.553254
212	ск	29049	89.639192
213	мү	29004	89.724997
214	ая	28939	89.810609
215	лс	28186	89.893994
216	нз	27874	89.976456
217	ңы	27579	90.058045

Қазақ тілінің екіәріптік тіркестерінің жиілік сөздігін құрастыру үшін жоғарыда аталған 7 миллионнан астам сөзқолданыстан тұратын қазақ тілінің мәтінінен құрастырылған «Қазақ тілінің сөзформалар жиілік сөздігі» негіз болды.

Компьютер көмегімен құрастырылған екіәріптік жиілік сөздікте әртүрлі тіркестердің реестрлік рет саны 1160-қа тең, ал осы екіәріптік тіркестер қайталанып қолдана келіп, олардың абсолютті жиіліктерінің қосындысы 67.604670 мәтін бойындағы екіәріптік тіркестердің 100 пайызын құрайды.

Енді осы сөздіктің жоғары жиілікті бөлігінен үзінді ретінде барлық мәтіннің 90

пайызын ғана қамтыйтын жоғары жиілікті зонаға жататын 217 екіәріптік тіркестер бөлігін **1.2-кесте** бойынша қарастыруға болады.

Қазақ тілінің ұлттық компьютерлік пернетақтасында **1.1-кестедегі** жиі кездесетін 1-топтағы 19 әріп екі бөлікке бөлініп, пернетақтаның ортаңғы бөлігіне орналасады. Сол сияқты, **1.2-кестедегі** екіәріптік тіркестердің ең жиі қолданатын, мәселен мәтіннің 90 пайызын қамтитын рет сандары 1-217 аралығын қамтитын тіркестердің екінші әріптерін **1.1-кестедегі** рет сандары 1-29 аралығындағы әріптерге тіркесуге пернетақтаның жақын аралығына, яғни сол қол мен оң қол саусақтарына сәйкестендіріп орналастыру мүмкіндіктері қарастырылды. Әрине, бұл әрекетке үлкен мән берілуі қажет деп білеміз.

Статистикалық мәліметтер толық болу үшін біз өз зерттеуімізде сөз басында және сөз соңында кездесетін екіәріптік тіркестерінің де жиілік сөздіктерін құрастырдық. Енді ол сөздіктердің үзінділерімен, яғни жиі қолдана отырып, мәтіннің 90 пайызын қамтитыны жайлы **1.3-кесте** және **1.4-кесте** арқылы танысуға болады.

1.3-кесте бойынша сөз басындағы екіәріптік тіркестердің статистикалық сипатын айқындауға болады.

1.3-кесте. Қазақ тілінің сөз басындағы екі әріптік тіркестерінің жиілік сөздігі (үзінді)

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4
1	ка	314514	5.33657
2	жа	228241	9.20929
3	ба	222845	12.99045
4	ке	177014	15.99396
5	бі	149781	18.53540
6	бо	144030	20.97925
7	та	142349	23.39458
8	кө	126340	25.53828
9	ме	123027	27.62576
10	са	116450	29.60164
11	де	116241	31.57398
12	қо	108225	33.41031
13	ал	99351	35.09607
14	бе	91785	36.65344
15	со	81582	38.03770
16	же	75181	39.31335
17	кү	73538	40.56111
18	тү	70582	41.75873
19	ай	65318	42.86702
20	бұ	59954	43.88430
21	ор	58427	44.87567
22	қы	58085	45.86124
23	кү	57775	46.84154
24	жо	57314	47.81403
25	тұ	55624	48.75784
26	ма	55004	49.69113
27	ар	54779	50.62060
28	жә	53475	51.52795
29	шы	51825	52.40730

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4
30	өз	50541	53.26486
31	те	50297	54.11828
32	жу	49984	54.96639
38	ша	43897	59.68356
39	се	42067	60.39734
40	то	38897	61.05733
41	ха	37809	61.69886
42	не	36931	62.32549
43	от	36633	62.94707
44	ау	36611	63.56827
45	он	36401	64.18591
46	ре	36121	64.79880
47	мә	35588	65.40265
48	ос	34590	65.98956
49	да	34176	66.56945
50	жү	32232	67.11635
51	кі	31591	67.65238
52	ес	31011	68.17856
53	оқ	30805	68.70125
54	ту	30296	69.21530
55	өт	28845	69.70473
56	ер	28770	70.19289
57	па	28510	70.67664
58	ад	27917	71.15033
59	ше	27320	71.61389
60	кө	27211	72.07559
61	ақ	27077	72.53503
62	үш	25670	72.97059
63	сы	25579	73.40460

1	2	3	4
64	<i>мұ</i>	25496	73.83721
65	<i>ас</i>	25250	74.26564
66	<i>то</i>	24990	74.68967
67	<i>ет</i>	24806	75.11057
68	<i>ол</i>	24071	75.51899
69	<i>за</i>	24004	75.92629
70	<i>тә</i>	23876	76.33141
71	<i>га</i>	23492	76.73001
72	<i>мы</i>	23137	77.12259
73	<i>ой</i>	22516	77.50464
74	<i>әр</i>	22221	77.88167
75	<i>ел</i>	21756	78.25082
76	<i>ұл</i>	20966	78.60657
77	<i>әл</i>	20143	78.94835
78	<i>іс</i>	19666	79.28203
79	<i>бө</i>	19398	79.61117
80	<i>ем</i>	18988	79.93335
81	<i>ед</i>	18731	80.25118
82	<i>мү</i>	18613	80.56700
83	<i>сү</i>	18011	80.87260
84	<i>да</i>	17976	81.17761
85	<i>үй</i>	17527	81.47500
86	<i>ан</i>	17500	81.77194
87	<i>би</i>	17496	82.06880
88	<i>на</i>	17402	82.36407
89	<i>ен</i>	17090	82.65405
90	<i>әд</i>	16843	82.93984
91	<i>ты</i>	16671	83.22271
92	<i>су</i>	16160	83.49690
93	<i>өл</i>	15674	83.76286

1	2	3	4
94	<i>өн</i>	15137	84.01970
95	<i>си</i>	15010	84.27438
96	<i>ши</i>	14993	84.52878
97	<i>ұл</i>	14866	84.78102
98	<i>ұс</i>	14847	85.03294
99	<i>пр</i>	14819	85.28438
100	<i>кә</i>	14494	85.53031
101	<i>әк</i>	13795	85.76438
102	<i>ти</i>	13599	85.99512
103	<i>өм</i>	13112	86.21760
104	<i>сә</i>	12973	86.43772
105	<i>бу</i>	12953	86.65751
106	<i>ба</i>	12880	86.87605
107	<i>жи</i>	12741	87.09224
108	<i>ки</i>	12615	87.30628
109	<i>мо</i>	12530	87.51889
110	<i>аш</i>	12060	87.72352
111	<i>жі</i>	12013	87.92735
112	<i>мі</i>	11877	88.12887
113	<i>үй</i>	11858	88.33008
114	<i>ағ</i>	11826	88.53074
115	<i>аз</i>	11363	88.72354
116	<i>ен</i>	10523	88.90209
117	<i>ая</i>	10468	89.07971
118	<i>сү</i>	10463	89.25724
119	<i>дү</i>	10427	89.43416
120	<i>ин</i>	10291	89.60878
121	<i>әс</i>	9983	89.77817
122	<i>до</i>	9936	89.94676
123	<i>жө</i>	9872	90.11426

Мысалы, ең жиі қолданатын екіәріптік тіркестердің алғашқы әріпіне қарай олардың екінші әріптерінің қандай екенін анықтауға болады. *1.3-кестеде* рет саны 1-ші болып тұрған «қа» екіәріптік тіркес мәтінде ең жиі кездесіп, оның абсолютті жиілігі 314514-ке тең және барлық мәтінді қамту пайызы – 5,33%. Енді, мысал үшін, осы «қ» әріпінің мәтіннің 90 пайызын қамтып жатқан 123 тіркестер ішінде қандай әріптермен тіркесіп жиі қолданатынын анықтайық. Мысалы, жиілік сөздіктің жиі қолданған аясында орналасқан *қа, қо, құ, қы* тіркестерін, сол сияқты «ж» әріпінің 11 түрлі тіркестері: *жа, же, жо, жә, жү, жы, жы, жү, жи, жі, жө* жиі қолданып кездескен екен. Сол сияқты, «т» әріпінің 8 түрлі жиі тіркесін келтірсек, олар: *та, тү, тә, те, то, ту, ты, ти*. Міне мұндай мысалдарды қазақ әліпбиінің басқа да әріптері бойынша статистикалық мәліметтер мақсатында келтіруге болады.

Екіәріптік тіркестердің жиілік сөздіктерінің үзінділері *1.2, 1.3, 1.4-кестелерде* көрініс тапты, оларда тіркестердің сөз ішінде орналасу орнына қарай бөліп қарастырылды. Мысалы, *1.2-кестеде* әріп тіркесі сөзформа ішінде алатын орнына қатыссыз, *1.3-кестеде* – сөз басындағы тіркестер, *1.4-кестеде* – сөз соңындағы тіркестердің статистикасы жайлы мәліметтер қамтылды. Енді оларды қазақ тілінің компьютерлік ұлттық пернетақтасын жасауда қалай пайдаланамыз деген сұрақ туындауы мүмкін.

1.4-кесте. Қазақ тілінің сөз соңындағы екіәріптік тіркестерінің жиілік сөздігі (үзінді)

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы	Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4	1	2	3	4
1	<i>ен</i>	319537	5,41253	37	<i>ек</i>	46525	72,87324
2	<i>ан</i>	272130	10,02205	38	<i>ім</i>	44391	73,62517
3	<i>ың</i>	240700	14,09919	39	<i>ау</i>	43245	74,35768
4	<i>ды</i>	240100	18,16617	40	<i>қа</i>	43056	75,08699
5	<i>ын</i>	195229	21,47309	41	<i>ыс</i>	42655	75,80951
6	<i>ді</i>	187867	24,65530	42	<i>ым</i>	39675	76,48155
7	<i>ін</i>	176123	27,63859	43	<i>ша</i>	37192	77,11154
8	<i>ық</i>	165604	30,44370	44	<i>ет</i>	36345	77,72717
9	<i>ің</i>	157597	33,11319	45	<i>лі</i>	35812	78,33378
10	<i>ар</i>	149557	35,64648	46	<i>та</i>	35423	78,93380
11	<i>ып</i>	146130	38,12173	47	<i>ұл</i>	32593	79,48588
12	<i>да</i>	130213	40,32737	48	<i>сі</i>	32030	80,02843
13	<i>ай</i>	113729	42,25378	49	<i>ру</i>	31677	80,56499
14	<i>не</i>	109065	44,10120	50	<i>ес</i>	30999	81,09007
15	<i>де</i>	102506	45,83752	51	<i>ні</i>	30949	81,61431
16	<i>ға</i>	101192	47,55157	52	<i>ке</i>	30465	82,13035
17	<i>ты</i>	98951	49,22767	53	<i>са</i>	29680	82,63309
18	<i>ік</i>	95044	50,83759	54	<i>ол</i>	27248	83,09463
19	<i>ер</i>	91362	52,38514	55	<i>ші</i>	26643	83,54593
20	<i>на</i>	89806	53,90634	56	<i>ей</i>	26551	83,99567
21	<i>сы</i>	89508	55,42248	57	<i>се</i>	25855	84,43362
22	<i>ғы</i>	80934	56,79340	58	<i>ыр</i>	24862	84,85474
23	<i>ті</i>	80568	58,15811	59	<i>ат</i>	24729	85,27362
24	<i>ге</i>	80523	59,52207	60	<i>ра</i>	24671	85,69152
25	<i>ін</i>	78056	60,84423	61	<i>ас</i>	23516	86,08985
26	<i>ақ</i>	75244	62,11876	62	<i>ам</i>	23501	86,48792
27	<i>гі</i>	69045	63,28829	63	<i>те</i>	23009	86,87766
28	<i>лы</i>	68298	64,44517	64	<i>ла</i>	22852	87,26475
29	<i>рі</i>	64818	65,54310	65	<i>ма</i>	22668	87,64871
30	<i>ір</i>	64774	66,64029	66	<i>шы</i>	22100	88,02306
31	<i>ап</i>	64127	67,72651	67	<i>кі</i>	22094	88,39730
32	<i>еп</i>	56991	68,69187	68	<i>ту</i>	21449	88,76062
33	<i>ыз</i>	53348	69,59551	69	<i>ұы</i>	20591	89,10940
34	<i>ры</i>	51962	70,47568	70	<i>ше</i>	19712	89,44330
35	<i>із</i>	47858	71,28633	71	<i>ыл</i>	18768	89,76120
36	<i>ны</i>	47161	72,08517	72	<i>оқ</i>	17887	90,06418

Осы сауалға қысқаша жауап берсек, біздің ұстанымыз бойынша ең жиі қолданатын қазақ әріптері пернетақтаның ортаңғы жағында орналасуы қажет. Олар екі топқа бөлініп, бірінші, сол жақ қол саусақтарына және екінші, оң жақ қол саусақтарына деп ажыратылуы қажет. Сонымен бірге, екіәріптік тіркестердің статистикасы бойынша тіркестің екінші әріпі, тіркестің бірінші әріпінің оң жағына жақын орналасуы қажет деп білеміз. Ондай дәрежеге бір емес, бірнеше әріп «үміткер» болуы мүмкін. Осындай жағдайда екіәріптік тіркестің позициялық жағдайына да мән берілуі керек.

Келесі айтайын дегеніміз, қазақ әліпбиін латынға көшіру мәселесінде тек әріп және әріп тіркестерінің статистикасынан басқа қазақ сөзінің құрылымдық бірліктің алғашқысы ретінде «буындық» бірлікті жатқызуға болады. Сол себепті біз «Қазақ тілі буындарының жиілік сөздігін» компьютер көмегімен жасап, қазақ тілі буындарына статистикалық сипаттама беруді де мақсат етіп қойдық.

Қазақ тілінің сөзформаларындағы буын жігін автоматты түрде ажырату мәселесі әлі толық шешімін таппағандықтан бұл процесті жартылай қолмен жүзеге асыруға тура келді.

Төменде көрініс тапқан «Қазақ тілі буындарының жиілік сөздігі» негізінде қазақ тіліндегі буындардың реттік саны 1225 тең болса, олардың қайталана қоладануы негізінде буындардың қосынды жиілігі 124063 тең екендігі дәлелденді.

Қазақ тіліндегі буындарды дыбыстық жағынан қарастыратын болсақ, оларды 3 топқа бөліп қарастыруға болатыны мәлім: 1) Ашық буын; 2) Тұйық буын; 3) Бітеу буын. Жиілік сөздікте буын түрлері шартты белгілермен таңбаланды: *ашық буын – АБ, тұйық буын – ТБ, бітеу буын – ББ* арқылы, ал *дауысты дыбыс – Ды, дауыссыз дыбыс – Дз* арқылы және олардың халықаралық шартты белгілері: *дауысты дыбыс – V, дауыссыз дыбыс – С* арқылы таңбаланды.

Енді қазақ тілі буындарының кері-әліпбилі жиілік сөздігінен шартты белгіленімдер бойынша буындардың түрлерін, яғни *ашық буын – АБ, тұйық буын – ТБ, бітеу буын – ББ* бойынша жеке-жеке қарастыруға болады. Ашық буынға қатысты кері-әліпбилі жиілік сөздігінен үзінді төменде *2.1-кестеде* көрініс тапты. Жиілік сөздіктің реттік саны бойынша барлық *ашық буынға (АБ)* жататын бірліктер саны 173-ке тең, ал олар қайталана қолдана келіп мәтіннің 54,59 пайызын қамтитынына көз жеткізуге болады.

Кесте деректеріне сүйенетін болсақ, *ашық буындардың (АБ)* 11-і бір дауысты дыбыстан тұратын буындар, яғни *а, ә, е, и, о, ө, у, ұ, ы, і* дауысты дыбыстар. Аталған буындар мәтін ішінде қайталана қолданып, барлық буын түрлерінің 5,7 пайызын қамтиды. Аталған 11 дауысты дыбыстардың ішінен ең жиі қолданғандары: «а» – 1944 рет, «о» – 1603 рет, «е» – 1083 рет.

Сол сияқты, *бітеу буын (ББ)* жайлы сөз ететін болсақ, олар кері-әліпбилі жиілік сөздікте ашық буынға қарағанда сандық жағынан айтарлықтай жиі қолданады деуге болады. Мәселен, рет саны бойынша бітеу буынның реестрдегі саны 952-ге тең де, ал барлық буын бірліктерінің мәтін ішінде қайталана қолданып, қазақ тілінің 5 стилі бойынша алынған мәтіннің 41 пайызын қамтиды екен. Қазақ тіліндегі бітеу буындардың кері-әліпбилі жиілік сөздігінің үзіндісі *2.2-кестеде* берілді.

2.1-кесте. Қазақ тіліндегі ашық буындардың кері-әліпбилі жиілік сөздігі

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
1	<i>a/V/A</i>	1944	1,5669
2	<i>ә/V/A</i>	639	2,0820
3	<i>e/V/A</i>	1083	2,9550
4	<i>u/V/A</i>	50	2,9953
5	<i>o/V/A</i>	1603	4,2873
6	<i>ө/V/A</i>	802	4,9338
7	<i>y/V/A</i>	15	4,9459
8	<i>ұ/V/A</i>	403	5,2707
9	<i>ү/V/A</i>	375	5,5730
10	<i>ы/V/A</i>	30	5,5972

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
11	<i>i/V/A</i>	138	5,7084
12	<i>ба/C+V/A</i>	997	6,5120
13	<i>ға/C+V/A</i>	1	6,5128
14	<i>га/C+V/A</i>	1538	7,7525
15	<i>да/C+V/A</i>	2522	9,7854
16	<i>жа/C+V/A</i>	1020	10,6075
17	<i>за/C+V/A</i>	256	10,8139
18	<i>йа/C+V/A</i>	307	11,0613
19	<i>қа/C+V/A</i>	2520	13,0925
20	<i>ла/C+V/A</i>	1793	14,5378

1	2	3	4
21	ма/C+V/A	876	15,2439
22	на/C+V/A	1354	16,3352
23	ңа/C+V/A	107	16,4215
24	па/C+V/A	230	16,6069
25	ра/C+V/A	1129	17,5169
26	са/C+V/A	1080	18,3874
27	та/C+V/A	1852	19,8802
28	уа/C+V/A	213	20,0519
29	ха/C+V/A	278	20,2760
30	һа/C+V/A	4	20,2792
31	ша/C+V/A	726	20,8644
32	бә/C+V/A	88	20,9353
33	дә/C+V/A	70	20,9918
34	жә/C+V/A	357	21,2795
35	зә/C+V/A	5	21,2835
36	иә/C+V/A	6	21,2884
37	кә/C+V/A	103	21,3714
38	лә/C+V/A	1	21,3722
39	мә/C+V/A	216	21,5463
40	нә/C+V/A	37	21,5761
41	пә/C+V/A	38	21,6068
42	рә/C+V/A	13	21,6172
43	сә/C+V/A	31	21,6422
44	тә/C+V/A	100	21,7228
45	үә/C+V/A	60	21,7712
46	шә/C+V/A	5	21,7752
47	бә/C+V/A	581	22,2435
48	гә/C+V/A	901	22,9698
49	дә/C+V/A	2226	24,7640
50	жә/C+V/A	364	25,0574
51	зә/C+V/A	97	25,1356
52	иә/C+V/A	35	25,1638
53	йә/C+V/A	243	25,3597
54	кә/C+V/A	1366	26,4607
55	лә/C+V/A	1058	27,3135
56	мә/C+V/A	705	27,8818

1	2	3	4
57	не/C+V/A	1366	28,9829
58	ңе/C+V/A	30	29,0070
59	пе/C+V/A	56	29,0522
60	ре/C+V/A	454	29,4181
61	се/C+V/A	638	29,9324
62	те/C+V/A	774	30,5562
63	үе/C+V/A	20	30,5724
64	ше/C+V/A	436	30,9238
65	би/C+V/A	142	31,0383
66	ғи/C+V/A	34	31,0657
67	ди/C+V/A	12	31,0753
68	жи/C+V/A	93	31,1503
69	қи/C+V/A	10	31,1584
70	қи/C+V/A	91	31,2317
71	ли/C+V/A	23	31,2503
72	ми/C+V/A	68	31,3051
73	ни/C+V/A	61	31,3542
74	пи/C+V/A	6	31,3591
75	ри/C+V/A	118	31,4542
76	си/C+V/A	73	31,5130
77	ти/C+V/A	48	31,5517
78	хи/C+V/A	10	31,5598
79	ши/C+V/A	16	31,5727
80	бо/C+V/A	579	32,0394
81	до/C+V/A	18	32,0539
82	жо/C+V/A	214	32,2264
83	қо/C+V/A	407	32,5544
84	мо/C+V/A	23	32,5730
85	но/C+V/A	1	32,5738
86	ро/C+V/A	6	32,5786
87	со/C+V/A	224	32,7592
88	то/C+V/A	103	32,8422
89	шо/C+V/A	17	32,8559
90	бө/C+V/A	103	32,9389
91	гө/C+V/A	16	32,9518
-----	-----	-----	-----

2.2-кесте. Қазақ тіліндегі бітеу буындардың кері-әліпбилі жиілік сөздігінен үзінді

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
174	жселк/C+V+C+C/Б	2	54,5908
175	бұлк/C+V+C+C/Б	5	54,5948
176	сұлқ/C+V+C+C/Б	2	54,5965

Рет саны №	Буын	Абсолютті жиілік	Бір топ буынның мәтінді қамту пайызы
177	сылқ/C+V+C+C/Б	3	54,5989
178	даңқ/C+V+C+C/Б	4	54,6021
179	жсарқ/C+V+C+C/Б	2	54,6037

1	2	3	4
180	жұрк/С+V+C+C/Б	1	54,6045
181	шырк/С+V+C+C/Б	5	54,6085
182	балп/С+V+C+C/Б	2	54,6102
183	тырп/С+V+C+C/Б	1	54,6110
184	дұрс/С+V+C+C/Б	2	54,6126
185	мырс/С+V+C+C/Б	6	54,6174
186	ғайт/С+V+C+C/Б	1	54,6182
187	жайт/С+V+C+C/Б	11	54,6271
188	қайт/С+V+C+C/Б	12	54,6368
189	тайт/С+V+C+C/Б	1	54,6376
190	жәйт/С+V+C+C/Б	1	54,6384
191	сөйт/С+V+C+C/Б	2	54,6400
192	жүйт/С+V+C+C/Б	1	54,6408
193	түйт/С+V+C+C/Б	4	54,6440
194	жалт/С+V+C+C/Б	2	54,6456
195	салт/С+V+C+C/Б	12	54,6553
196	шалт/С+V+C+C/Б	1	54,6561
197	зелт/С+V+C+C/Б	1	54,6569
198	селт/С+V+C+C/Б	1	54,6577
199	бұлт/С+V+C+C/Б	3	54,6601
200	жұлт/С+V+C+C/Б	1	54,6609
201	ғылт/С+V+C+C/Б	3	54,6634
202	кілт/С+V+C+C/Б	4	54,6666
203	лант/С+V+C+C/Б	3	54,6690
204	вант/С+V+C+C/Б	1	54,6698
205	зент/С+V+C+C/Б	1	54,6706
206	қарт/С+V+C+C/Б	2	54,6722
207	нарт/С+V+C+C/Б	3	54,6746
208	тарт/С+V+C+C/Б	11	54,6835
209	шарт/С+V+C+C/Б	9	54,6908
210	берт/С+V+C+C/Б	1	54,6916
211	дерт/С+V+C+C/Б	4	54,6948
212	зерт/С+V+C+C/Б	28	54,7174
213	керт/С+V+C+C/Б	3	54,7198
214	серт/С+V+C+C/Б	2	54,7214
215	жорт/С+V+C+C/Б	1	54,7222
216	төрт/С+V+C+C/Б	17	54,7359
217	жұрт/С+V+C+C/Б	55	54,7802
218	кұрт/С+V+C+C/Б	6	54,7851
219	мұрт/С+V+C+C/Б	2	54,7867
220	күрт/С+V+C+C/Б	4	54,7899

1	2	3	4
221	тұрт/С+V+C+C/Б	3	54,7923
222	ғырт/С+V+C+C/Б	1	54,7931
223	дырт/С+V+C+C/Б	2	54,7947
224	жырт/С+V+C+C/Б	3	54,7972
225	йырт/С+V+C+C/Б	1	54,7980
226	қырт/С+V+C+C/Б	3	54,8004
227	пырт/С+V+C+C/Б	2	54,8020
228	сырт/С+V+C+C/Б	16	54,8149
229	тырт/С+V+C+C/Б	1	54,8157
230	ырт/С+V+C+C/Б	3	54,8181
231	шырт/С+V+C+C/Б	1	54,8189
232	гірт/С+V+C+C/Б	1	54,8197
233	дірт/С+V+C+C/Б	1	54,8205
234	кірт/С+V+C+C/Б	3	54,8230
235	сірт/С+V+C+C/Б	1	54,8238
236	тірт/С+V+C+C/Б	1	54,8246
237	қарш/С+V+C+C/Б	4	54,8278
238	кірш/С+V+C+C/Б	2	54,8294
239	жаб/С+V+C/Б	4	54,8326
240	раб/С+V+C/Б	20	54,8487
241	хаб/С+V+C/Б	1	54,8496
242	шаб/С+V+C/Б	1	54,8504
243	ғиб/С+V+C/Б	1	54,8512
244	қоб/С+V+C/Б	1	54,8520
245	сыб/С+V+C/Б	4	54,8552
246	мез/С+V+C/Б	1	54,8560
247	бөз/С+V+C/Б	4	54,8592
248	баз/С+V+C/Б	87	54,9294
249	даз/С+V+C/Б	34	54,9568
250	жаз/С+V+C/Б	109	55,0446
--	--	--	--
1030	быт/С+V+C/Б	2	94,2279
1031	ғыт/С+V+C/Б	35	94,2561
1032	зыт/С+V+C/Б	1	94,2570
1033	йыт/С+V+C/Б	4	94,2602
1034	қыт/С+V+C/Б	55	94,3045
1035	мыт/С+V+C/Б	8	94,3110
1036	ныт/С+V+C/Б	11	94,3198
1037	һыт/С+V+C/Б	1	94,3206
1038	рыт/С+V+C/Б	2	94,3222
1039	ұыт/С+V+C/Б	4	94,3255

Қазақ тіліндегі тұйық буындардың кері-әліпбилі жиілік сөздігінің статистикалық мәліметтері бойынша барлық тұйық буындардың рет саны 100-ге тең және олар қайталана қолдана келіп барлық мәтіннің 4,44 пайызын ғана қамтиды екен. Ал енді олардың құрылымдық жағына келетін болсақ, оны екі түрге (вариантқа) бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, 3 дыбыстан тұрады, оның алғашқысы дауысты (V), ал келесі екеуі дауыссыз дыбыстар (C/C), яғни моделі – V/C/C. Мұндай тұйық буынды бірліктердің жиілік сөздіктегі саны 9-ге ғана тең (*айт, әйт, өйт, ұйт, ұлт, ант, арт, ерт, өрт*) және олардың қайталана қолдану нәтижесі барлық мәтіннің 0,2 пайызын ғана қамтыйды екен. Осы 9 тұйық буындарының ішінде ең жоғары қолданатындар *айт* – 97рет, *ұлт* – 67 рет және *өйт* – 24 рет қолданыс тапқан екен.

Үш дыбысты тұйық буындарға қарағанда екі дыбысты тұйық буындардың саны айтарлықтай жоғары, яғни ол 91 санына тең және қайталана қолдану нәтижесінде мәтінді қамту пайызы – 4,24%. Олардың ішінен ең жоғары қолдасағылар (100-ден көп) деп мына 16 тұйық буынды атауға болады: *ал* – 587, *ай* – 360, *өз* – 264, *ар* – 240, *ол* – 221, *іс* – 211, *ел* – 210, *ау* – 183, *өт* – 170, *ор* – 166, *ақ* – 153, *үй* – 149, *ең* – 143, *ат* – 138, *ас* – 121, *әл* – 106.

Ал қазір біз, ең жиі қолданылатын буын түрлеріне статистикалық сипаттама беру үшін «Қазақ тілі буындарының жиілікті-әліпбилі жиілік сөздігі» жайлы қысқаша сөз етпекпіз. Өздеріңізге белгілі, жиілікті-әліпбилі жиілік сөздіктің анықтамасы бойынша, бұл сөздікте буын бірліктерінің ең жиі қолданылатынан бастау алып, әрі қарай олардың біртіндеп кему тәртібімен орналасатындығы жайлы айтылған. Сол себепті, жиілік сөздіктің бас жағында – буын түрлерінің ең жиі қолданылатын түрлері орналасқандықтан, сол буындардың статистикалық сипаттамасына қысқаша тоқталайық.

Жоғары жиілікті зонаға абсолютті жиіліктері 1000-нан жоғары, реттік саны 1 – 26 аралығындағы буындардың қайталана қолдана келіп, мәтіннің 30 пайызын қамтитын жиілік сөздік бөлігін жатқызуды ұйғардық және оны *бірінші топ* деп атауды ұйғардық. Аталған аралықта орналасқан 26 буынның 25-і ашық буын, ал тек 13-ші рет санында орналасқан «*ған*» бітеу буын ғана 1430 жиілікпен барлық мәтіннің 1,15 пайызын қамтып, жоғары жиілікті зонаға еніп тұр.

Енді буын жиіліктері 1000-нан төмен және 100-ден жоғары, яғни 100-реттен 1000 ретке дейін қолданған ашық буындарды *екінші топқа* жатқызатын болсақ, олардың түрлерінің саны 73-ке тең және олар қайталана қолдану нәтижесінде барлық мәтіннің 22,45 пайызын қамтып жатыр.

Қорыта айтқанда, жазба тілдің сөйлеу тілі сияқты практикалық және теориялық тұрғыдан аса маңызды зерттеу нысаны екені мәлім. Мысалы, ақпаратты автомат-ты түрде өңдеу мен шартты белгілермен таңбалау (кодтау) кезеңінде сол тілдің графемаларының статистикалық сипаттамаларын білу аса маңызды. Графемаларды статистикалық әдіспен талдау арқылы алынған нәтижелер баспа ісін жетілдіруде және компьютерді қазақ тілін кирилден латынға ұтымды көшіру шараларында да аса қажет. Жазба тіліне тән ерекшеліктер, яғни жазба мәтіннің сандық және сапалық қатынастары қазақ тілінің әртүрлі әдеби жанрларынан орын алады.

Мақалада қазақ тілінің жазба мәтінін әріптік (графемалық) деңгейде және қазақ тілі сөзформаларының құрылымына статистикалық әдіспен зерттеуге әрекет жасалған. Себебі, әріп пен сөз құрылымындағы буын табиғи тілді жазба мүмкіндігі арқылы бейнелейтін ең бір қарапайым түрдегі көрнекі тілдік бірліктер болып саналады.

Зерттеу нәтижелері қазақ тілін фонологиялық және фонетикалық деңгейде тілдің морфемдік құрылымын талдау мен тілдік бірліктерді синтагматикалық тұрғыда қарастыру кезінде аса маңызды. Әріптердің, әріп тіркестерінің жалпы және шептік орналасу мүмкіндіктерінің статистикасын анықтауда профессор А.Қ.Жұбановтың «Задача получения на ЭВМ частотных списков лингвистических единиц» [1] атты мақаласында келтірілген алгоритмдік сызбасы компьютерлік программа жазуға негіз болды. Сонымен бірге, аталған автордың «К вопросу о графемной статистике казахского текста» [2] атты еңбегіндегі әріптердің статистикасы жайлы мәліметтер де осы мақаланы жазуға ықпал етті.

ӘДЕБИЕТ

1. Жубанов А.К. Задача получения на ЭВМ частотных списков лингвистических единиц. В кн.: Статистика казахского текста. – Алма-Ата, 1973. – С. 263-299.
2. Жубанов А.К. К вопросу о графемной статистике казахского текста. В кн.: Вопросы казахской фонетики и фонологии. – Алма-Ата: Наука, 1979. – С.49-52.

3. Исенгельдина А.А. Факторы, определяющие относительную частотность фонем. В кн.: Статистика казахского текста. – Алма-Ата, 1973. – С. 659-662.

4. Пиотровский Р.Г. Моделирование фонологических систем и методы их сравнения. – М.Л.: Наука, 1966. - 299 с.

Материал редакцияға 11.09.2018 жылы түсті.

Б.МОМЫНОВА¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы.
Алматы қаласы, Қазақстан

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ: ӘЛПБИ ЖӘНЕ ЕМЛЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Абстракт: Мақалада «Қазақ» газетінде шығаруда пайдаланылған төте жазудың таңбалық, емлелік ерекшеліктері талданған. Белгілі ағартушы ғалым А.Байтұрсынұлы түзген төте жазудың қазақ мәдениетінің тарихындағы орны, жазуды тудырған тарихи жағдайлар айтылған. Газеттегі таңбалардың жазылуы мен оқылуы арасындағы айырмашылықтар мәтінмен көрсетілген. 20-дан астам жазудағы таңбалаудың оқудағы қиындықтарды тудыратыны келтірілген. Емле және норма мәселесі қарастырылған.

Тірек сөздер: жазу, жазу түрлері, әріп, таңба, жазу теориясы, әліпби, реформатор, емле, дауысты, дауыссыз дыбыстар, газет.

Абстракт: В статье рассматриваются орфографические особенности языка газеты «Қазақ». Также рассматривается общественная ситуация того времени и роль реформированного алфавита А.Байтұрсынұлы в истории казахской культуры. Анализированы и объяснены различия при чтении и правописании на примерах газеты «Қазақ», для этого был дан текст на арабском алфавите и транслитерация этого же текста на кириллице. Различия и трудности в орфографии и орфоэпии, в нормировании были указаны в более 20 пунктах.

Ключевые слова: письмо, типы писем, буква, знак, теория письма, алфавит, орфография, гласные, согласные звуки, газет.

Resume: The article is devoted to spelling and sign features of language of the «Қазақ» newspaper. Also the public situation of that time and a role of the reformed alphabet of A. Baytursynuly in the history of the Kazakh culture is considered. Differences during the reading and spelling of words in the «Қазақ» newspaper were analyzed and explained, for this purpose the text on the Arab alphabet and a transliteration on Cyrillic was given. Distinctions and difficulties in spelling and normalization were specified in 20 points.

Keywords: letter, letter types, letter, sign, theory of the letter, alphabet, spelling, vowels, consonants, newspapers.

Ежелгі дүниеден бермен адамзат тарихында жазулар жүйесі жасалды. Олар: пиктограмма, идеограмма (таңбалық жазу немесе бір таңбаның жеке бір сөзді білдіруі); буындық және дыбыстық жазу. Жазуды типтеудің өзге де принциптері бар. Бұл принциптерге сәйкес жазудың бес түрі бар деп саналады: 1) *фразография* – ең көне жазу түрі, символдық және таңбалар түрімен тұтас хабарламаларды жеткізу, бұл жазу кезінде хабарламалар жеке сөздерге бөлінбейді. Ал таңбалар фразограммалар деп аталған; 2) *логография* – келесі түр, мұндағы графикалық логограмма деп аталатын таңбалар жеке сөздерді жеткізу қызметін

атқарады; 3) *морфемография* – логография негізінде пайда болған жазудың келесі түрі графикалық таңбалармен морфеманы, яғни ең кіші мағыналық бөлшекті таңбалайды (морфемограммалар); 4) *силлабография*, немесе буындық жазу, мұндағы силлабограммалар жекелеген буындарды білдіреді; 5) *фонография* (*фонемография*), дыбыстық жазу, фонеграммалар типтік дыбыс түрлері ретінде фонемаларды таңбалайтын графикаларды білдіреді (интернеттен). Жазу жүйесі де адамзат ақыл-ойымен бірге дами келе буындық, алфавиттік принциппен түзілуге көшкен. Графикалық жүйелердің даму тарихына қарағанда адамзат жазуды икондық түрден символдық түрге, бейнеліліктен фонографикалық түрге, таңбалардың көптігінен олардың азаюына қарай жетілдіріп отырған. Соның ішінде әріптік-дыбыстық жазу – дүние елдері үшін ыңғайлы жазу түрі, мұнда таңбалардың саны аз болып, дыбысты мейлінше дәл жеткізуімен ерекшеленеді. Онда 20-дан 40-қа дейін таңбалар болады, бүгінгі күні бұл жазу түрі «жеке фонема – жеке графема» принципімен көрінеді. Қазақ даласына мұсылмандықпен бірге енген ескі араб жазуы квазиәліпбилік сипатты еді, онда дауыссыз дыбыстардың таңбалануына басымдық берілді, сондықтан *консонантты әліпби* аталды. Араб жазуы оңнан солға қарай жазылады, онда 28 таңба болды. Әрбір таңба бір дауыссыз дыбысқа арналған. Дауысты дыбыстарды әріптердің асты-үстінен жазылатын арнайы диакритикалармен белгілеген және дауысты дыбыстардың оқылуы, оларды қайтіп оқу көп ретте оқушының білімі мен түсінігіне байланысты болған. Араб тіліндегі дауыстылар ұзын және қысқа болып бөлінетіндіктен, кейбір дауыссыз дыбыс таңбалары жазу кезінде ұзын дауыстыларды таңбалау мақсатында пайдаланылған. Қысқа дауыссыздар қосымша белгілер арқылы жазылған, оларды харакаттар деп атайды. Ал «а», «и», «у» дауысты дыбыстарына жеке таңбалар арналған. Осы 3 дауысты дыбыс белгіленімдермен (харакат, сукун, фатха) кейбір дауысты дыбыстар берілген. «Сукун»-ның үш түрі бар, бірі - дауыссыз дыбыстың жоғын білдіреді, «шадда» белгісі — дауыссыз дыбыстың қосарланып тұрғанын көрсетеді, «хамза» – екі дауысты дыбысты бір-бірінен ажыратады.

Қазақ даласында пайдаланылған жазу түрінің енді бірі төте жазу – қазақ жазуының тарихында өзіндік орны ерекше жазу түрі. А.Байтұрсынұлының төте жазуы оны «қазақ жазуының реформаторы» атандырды. Ол түрлендірген алфавитті белгілі түрколог Е.Д.Поливанов ұлы жаңалықтардың қатарына жатқызды. Н.Ф.Яковлев, К.Менгес, Б.Комри сияқты шетелдік ғалымдар «Байтұрсынов алфавитінің» жетілген алфавит екенін мойындады. Орыс ғалымдары алфавиттің құндылығын: «...нельзя не отметить, что не получивший высшего образования и лишь к концу своей активной деятельности установивший контакт с русскими языковедами Байтурсунов смог встать вровень с передовой наукой», – деп бағалады [1,185]. «Әрі ұстаз, әрі ағартушы ретінде А.Байтұрсынұлының көңілін бөліп, қатты алаңдатқан екінші мәселе – мектептің құрылымы болса, үшінші мәселе – оқыту жүйесін (дұрысы жүйесіздікті жою) жетілдіру, оқытушылардың педагогикалық талаптарға сай болуына назар аудару» еді [2]. Өзі енгізген *төте жазуға* халық тілінің дыбыстық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерін негіз етті. Ал төте жазумен «Қазақ» (1913-1918 жж., Орынбор) газетін шығаруы қазақ халқының мәдени өміріндегі баға жетпес үлес еді. Төте жазуда 24 әріп, бір дәйекші болды. Академик Р.Сыздық төте жазуға [3, 9] мынадай баға берген: «Әрі қарайғы ізденістерінде араб графикасын қазақ жазуы үшін былайша лайықтап алуды ұсынады: 1) араб алфавитіндегі жуан дыбыстарының таңбаларын алмау;

2) қазақ тіліндегі ы, е, и, о, ү, у дыбыстарының әрқайсысына таңба белгілеу; 3) қ,ғ дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстармен келген сөздердің жіңішкелігін (яғни қазіргі ә, е, і, ү дыбыстарымен айқындалатындығын) білдіру үшін сөздің алдынан дәйекше таңба қою». Газетті тікелей (лингвистикалық нұсқа) оқу барысында қаншама қазақ тілінің табиғи дыбыстық жүйесі толық қамтылды, жазуда сақталды дегенімізбен, ескі араб жазуы дәстүрінің, дұрысы шағатайлық жазу дәстүрінің, яғни квазиәліпбиліктің әлі позициясы беріктігін байқауға болады. «Қазақ» газетінде ескі араб жазуына тән (шағатайлық) таңбаларды пайдаланғанын да айту керек. Ондай таңбалар х - х, غ - ғ дыбыстарын (мысалы الصخ) таңбалауда кездесті. «Қазақ» газетінен алынған мысалдар 1915 жылғы газеттің бірнеше нөмірінен алынды. Себебі 1915 жылы газеттің шығып тұрғанына үш жыл толған, жазуды практикада қолдану барысында ненің дұрыс, ненің бұрыстығы айқындала бастаған кез еді. Соның өзінде төтенің ескі яки шағатайлық жазу құрсауынан шыға қоймағаны сезіледі. Мысалы:

ادارگورتبپ. یدلچبچ یسلمیسم کل یتفم ن اغن یاق ادنیس ایندر اتات قتر انانمراج ى
یدنلبء یریبض ناغنالیاس یتفم نان یفرط تموکح فودیزیاب افص یدنوح

ئدزبء یسلمیسم کل یتفم یسوا ادننروا یاغون رمگبا . یاغوا اغوانس ساء نمکتوا
یاغون ر راب یمالاق ادنلوق ادنلوق ، ىلتء ادننروا ، اسلوب نمگلک انیساب لئن یقولخ قازاق
لگؤت یتفم ، ناغل ا ق بلئسء انیزاف مگس اب ، ن مگن مریوا اق ستراتسالات یقولخ قازاق
ساملا-مگیرب ادنیسلمیسم کل یتفم قازاق نئیاملا-لپک اقتامنا ربء ادنوال یاس نسلوب
کدبپا رادن یوم مذذب ناغؤب . یدبپا رپد

یدقازاق ئدزبء یقولخ یاغون : قدالیوزبء ، ادن اغلا اغلوق یاغون نیسلمیسم کل یتفم
یدقاملاس ، براغچ نمدر یچربء نرکف تممؤلأ ، یوققولخ یدنم ناغلچا ىزوک مهربا ، سممبپا
بببدر اترا ملک تموکح

ادنیسلمیسم کل یتفم : یدقچ الصخ زمی غغئوس ، اداسلوب سرؤد زمی یوا ىقباتساب
یربء : یداریا مگی کبپا یرکفرالی ایض نپم یدلأ . یدلق « قلچقازاق » یقولخ یاغون
نربء یرالات یزاگ . یدسپد نسلوب نادیل ایض-یس یچن کبپا ، نسلوب ناد یناحور یتفم
اتبزاگ نهن یسلجام ناقچا بلأ تضخر یرالالم نازاق یتح . . . یدانس ، یدنم ، یدقاق یربء
مارا یوق ، اسلوب بواک الم » ادنارح . یدلق یدان اغراغچ بؤوق یدرالی ایض م نرال یچؤؤزاج
بسادلجاب یدن مگسلؤوا قلاب رالی یاغون . یدلبک ىببک لئن یدلاقام قازاق نمگبء « یدلوا
طارص » نمگروچ بنیس یبوک ، ن ناغرؤت بلوب مام اچ ، لگؤت قام یوق یتفم ، ادناق تاج
، بلوب ىغیتساب یناحور لئن یرادناملسم ایسور ىكچا « فودیزیاب افص ىچ یقتسمل
یدلأ بریتوا ب غچ نم یروت لئن هی ناربوس یدنوحؤد

یسقاج ربء مگزمیراب لؤب نچؤء كهچلمک قارب . قوج ادیاف نم دچنکوا ، یدنواء ساء یدن .
یدلوب قاباس

Кирилшеге түсірілген түрі:

Мфты сайлау

Аы жармнан артк татар дниаснда қайнаған мфтлк мсылесы чечлді. Петроград ахонды мфа байзидоф хкомт тарфинан мфт сайланған хбры блінді.

Өткен с снауға оңаы. Егер ноғаы орнда осы мфтлк мсилесі бздң қазақ халқинң басина келген болса, аұзнда тлі, колнда қаламы бар һр ноғаы: қазақ хлқы талас-тартска үйренген, бәсеке қанина сңб қалған, мфт түгл болс сайлаұнда, бр нтымаққа кел-алмайтн қазақ мфтлк мсілеснда бриге-алмас дер еді. Бұған бзде мойндар едк.

Мфтлк мсілесн ноғаы қолға алғанда, бзойладк: ноғай хлқы бздң қазақдаы емес, ерте көзі ачлған мдны хлққой, әлеумет фқрн бр жерден чғарыб, салмақды хкомтке артар деб.

Бастабқы ойымз дүрс болса да, соңғимз (ы жазылған) ... болб чкды: мфтлк мсілеснда ноғай хлқы «қазақчилқ» қлды. Алды мен роханылармен зиалылар (қайта оқу керек) фкрі екиге айрлды: брі мфтроханыдан болсн, екнчисі зиалыдан болсн десді. Газетлары, брн брі қақды, мнеді,снады...

...Хты Қазан млалары рхмт албачқан мжлсинен газета жазуұчиларннм зиалыларды күүб чғарғандаы қлды. Ахрнда«млакөб болса, кой арам өледі» деген қазақ мақалинң кебі келді. Ноғайлар балқ үлескендеі бажлдасбжатқанда, мфт қоймақ түгл, жаы мамболб тұрғанн көбсинбжүрген ... алмстқим чы мфа Баизидофчкі Росиа мслмандаринң роханы бастигы болб, духовни собраниенң төрине чғб отирб алды.

Енді с өтді (қайта оқу керек), өкнчден файда жоқ. Брақ келечекүчн (дәйекшелі) бұл бәримзгебр жақсы сабақ болды. (М.Д. (№144, 1915 жл, сембе ауғост 8. 144 номр).

Енді осы мәтінге сүйене отырып, таңбалық және кейбір емлелік ерекшеліктерге тоқталуға болады: 1. Ы – жазылған жерлерде бұл дыбыс кейде ы деп, кейде и деп оқылады, көбінесе сөздің соңында *ай, ей* буыны немесе «и» дыбысы келуге тиісті жерлерде *аы* буыны, *еі* буыны немесе «и» орнына «ы» жазылған (егер сөз жуан болса), «і» жазылған (егер сөз жіңішке болса). Бірақ қазіргі кезде оқығанда *аы* – ай, *еі* – ей деп оқылып жүргенін ескерту керек. Бұл жерде біздің мақсатымыз жазу мен оқудың немесе жазу мен айтылымның екі басқа дүние екеніне назар аударту ғана. Соған орай қалай жазылса солай кирилшеге көшіруді мақсат тұтқандықтан, біз жоғарыдағы мәтінде түпнұсқалық жазылу тұрпатын сақтадық. Мысалы, *ноғайы* (соңында ы жазылған, й деп оқылып жүр), *қазақдаы* (ы жазылады, и деп оқылады) *оңаы* (ы жазылады, и болып оқылады) *чғарғандаы, үлескендеі* (ы,і жазылған, и болып оқылады), *жаы* (ы жазылған, й деп оқылады), *аы* (ы жазылады, бірақ й/и болып оқылады). Ескерту керек: бұл жазуда да қазіргі төтедегідей қысқа «й», ұзын «и» деген жоқ, бір «и» танылады және ол екі и/й-дің орнына жүреді. Бұл ерекшелік қазіргі кездегі «й» жазылатын буындарға қатысты болған соң жеке бөліп көрсетілді; 2. Газетте «и» әрпі үнемі дауыссыз дыбыстан соң дұрысында айтылуға сәйкес «ы», «і» жазылуға тиісті жерлерде жазылған: қазақчилқ (ы болып оқылады), *мақалинң* (и – ы болып оқылады), *бастигы* (и жазылған ы болып оқылады), *отирб* (и жазылған), *халқинң* (и жазылады, бірақ ы болып оқылады), *басина, қанина* (и жазылады, ы болып оқылады), *бриге-алмас* (и жазылады, бірақ і болып оқылады), *көбсинб* (і деп оқылады), *мслмандаринң* (и жазылған ы деп оқылады), *төрине* (и жазылған), *екиге* (екіге деп оқылып жүр), *екнчисі* (і орнында қазіргі төтедегі и жазылған), *мжлсинен* т.б. «И» дыбысы «ы» және «і» дыбыстары келетін барлық позицияларда емес, көбінесе грамматикалық формаларды жазғанда (онда да барлық грамматикалық қосымшаларды таңбалағанда емес) қолданылған, келтірілген мысалдарда көбінесе тәуелділіктің үшінші жағын білдіретін кезде жазылғаны байқалды: *мжлси, төрине* т.б. Ал «ы», «і» дыбыстары түбір сөздерде анық естілетін, құмығыңқы естілетін жерлердің бәрінде де жазылмаған. Ол келтірілген мысалдардан да байқалады: *чкі, чғб, фкрн, бз, бздң, сңп, балқ, чн, мрза, ачлған, снады, мақалынң, айрлды, чғарғандай, қлды, бриге, екнчисі* т.б. Ал сөздің ең соңында жазылған: *бастигы*. Бірақ сөз соңында тұйық буын құрамында келгенде және сөз соңындағы грамматикалық қосымшалар құрамында «ы» жазылмаған: *мслмандаринң, мақалинң* т.б.; 3. Газетте қазақ сөздерінде у естілетін жерлерде тек ұ жазылған, екінші немесе үшінші буында осы күй, қалып сақталған. Мысалы, *снаұға* (ұ жазылды у болып оқылып жүр), *аұзнда, сайлаұнда* (ұ әрпі у болып оқылып жүр); 4. Дәл алдыңғы «ұ» дыбысына

байланысты жағдай «ү»-ге де қатысты: әлеумет (у болып оқылады); 5. Бірінші буында, кейде екінші буында да «е» басқа таңбамен *سهمپا* (мысалы, *емес* сөзінде) (ب) берілген, бірақ кейде екінші буыннан бастап әрі қарайғы үшінші буындағы «е» таңбасы қазіргі төтедегі «е» – мен (◦) бірдей таңбаланып отырған, мысалы, *емес, келечек* сөздеріндегі бірінші буында «е» (ب) осылай таңбаланса, кейінгі буындарда ◦ – мен таңбаланған, *үйренген* сөзіндегі 2,3 буындардағы екі е де, қазіргі төтедегі «е»-мен (◦) бірдей. Бірақ бірінші буындағы (тұйық, бітеу буындар болса) «е» таңбасы басқа, шағатайлық таңбалық қалпын ب сақтағаны байқалады; 5. К-мен келген сөздер жіңішке оқылып, айтылатын болғандықтан, «к» бар жерде дәйекше қойылмаған: *көзі, екнчисі, едк* т.б.; 6. *Мдны, роханы* (сөз соңында ы жазылған, бірақ и деп оқылып жүр), себебі қазақ тілінде «ы» жаңа сөз тудырушы жұрнақ емес, бұл арада грамматикалық формаға да жатпайды; 7. «Ф» әрпі кірме сөздерде, оның ішінде діни сөздерде кездеседі, ауызекі тілде «п» айтылғанмен, жазба дәстүрінің әсері күшті болғандықтан, сөз басында «ф» жазылады: *фкр, файда*. Ф араб сөздерінде барлық позицияда кездеседі, ал орыс сөздерінде ов, ев айтылатын жерде оф, еф түрінде жазылған (басқа мақалаларда да сондай). Яғни орыс, татар фамилиялары соңында в жазылатын жерде ф жазылған: *Баизидоф*; 8. Жіңішке айтылуы тиіс сөздердің алдына дәйекше қойылған, мысалы, *бр* (дәйекшелі), *брн брі* тлі (алдында дәйекше қойылған), *үчн* (дәйекшелі), мсылесы сөзінде «ы»-ның үстінде дәйекше қойылғандықтан, жіңішке и болып оқылады, соңындағы «ы» да «і» болып оқылады; 9. Ш жазылатын жерлерде қазақ сөздерінде тек «ч» жазылады: *чғарыб, чқды*; 10. «Ү» жазылатын жерлерде кірме сөздерде «о» жазылған: *хкомтке, роханылармен*; 11. ии немесе йй жазылған жерлерді иы немесе йы деп те оқу керек, ии немесе ий жазылған жерлерді ый/йй деп те оқуға тура келеді. «И» – жартылай дауысты саналады, мысалы, *ошмз* немесе *ойймз* (қазіргі емле бойынша - ойымыз). Газетте үнемі «ы», «і» түсіріліп жазылатынын ескерек, екі ии-дің бірі сөздің жуан не жіңішке болуына қарай «і» немесе «ы» дыбыстарын таңбалаған. Сонда аталған сөз (ойымыз) болып оқылады; 12. Сөз соңында ы анық жазылады. Бірақ екінші буында, сөз ортасында анық естілсе де «ы», «і» жазылмайды. «і» тек грамматикалық формаларды білдіргенде сөздің ең соңында жазылады, қалған позицияларда (оның ішінде жоғарыда айтылғандай соңғы буын құрамында да) жазылмайды: *бздң*; 13. «І» - нің жазылуына қатысты емле, таңбалық ерекшелік «ы» - да сақталады. *Осы мфтлік мсылесі бздң ...* дегендегі ы сөз соңында ғана жазылады, қалған позицияларда жазылмайды; 14. Етістіктің жедел өткен шағының үяң варианты ғана жазылады: *қақды, чқды, салмақды*; 15. Дауысты дыбыстар жазыла бермейді, мысалы, *млалары* – молалары. Дауысты ү, ұ естілетін жерлерде де аталған әріптер жазылмаған: мфти, мфтилік, мслмандарынң, хкометке т.б.; 16. ұ әрпі – «у» дыбысының орнына жазылады және үү – ұу, үу орнына да жүреді. Мұндайда «у» жартылай дауысты саналады. үү жазылған жерлерді кейде уы түрінде, кейде ұы түрінде, кейде үу (ы жазылмайтындықтан, түсірілетіндіктен) деп оқуға тура келеді, мысалы, *күүб* (үү жазылғанда кейде уы түрінде, кейде ұы болады деудің себебі осында). Кейбір жүйесіздік грамматикалық қосымшалардың да, сөз түбірінің де жазылуынан көрінеді. Алүү – сөз ішінде қатар келгенде буын жуан болса, үу деп, ал жіңішке болса, үу деп оқылады: *жазүүчиларн* (үү – ұу деп оқылады). «үу» қосар (дифтонг) дыбыстардың емлесі әртүрлі болған: *куып – күүб* («у» келетін жерде екі үү) түрінде жазылған: *клүүға* *трысүүда*, *оқүүчыларимзға* *түүрасындағы*, *созлүү қасарүүда* т.б. Бұдан мынадай тұжырымға келуге

болады: ұұ қосар дыбысы ұұ немесе ұу болмаса уы орнына жазылған, әртүрлі оқылған (мысалы, соzlұұ қасарұұда – *созылу, қасару* деп оқу). *Созлұұ* – сөзінің құрамындағы «ы» жазылатын жерде «ы» жазылмағандықтан, дұрысы айтылғанда уы болады.; 17. Сөз соңында «п» естілетін немесе -ып, -іп, -п өткен шақ көсемше жұрнағы жазылатын жерлерде тек қана ұяң «б» жазылады: *бажлдасб, деб*; 18. Сөз басында «и», «і», «ы» жазылмайды. Бұл квазиәліпби белгілерінің бірі: *мам, чкі, с, нтымаққа* (сөз басында ы, і жазылмайды). Оқылғанда *имам, ічки, іс* деп оқу қалыптасқан; 19. «У» әрпі тек орыс сөздерінде жазылады, мысалы, *аугост, духовни* («у», «в» бір ғана таңбамен берілген, сөз соңында и жазылған, орыс тіліндегі *ий* грамматикалық формасы сақталмайды). Газетте қазақ сөздерінде мүлде «у» жазылмаған, тек «у» айтылады-ау деген жерлерде оқырман өзі «ұ»-ны «у» – деп оқи берген, мысалы, снаұға т.б. Бірақ орыс немесе басқа шетелдік сөздер құрамында «у» таңбасы бар. Бірақ «у» таңбасы кирилше әрі «в», әрі «у» дыбысын таңбалауда пайдаланылған. Мұндай сөздер көп емес. Мысалы, Еврепе немесе Еурепе. Жоғарыда айтып өткендей, оқырманның сауатының бар-жоғы осы арада рөл ойнаған. Егер орысша жазып үйренген адам болса «Еврепе» деп, ал енді бір жерде «Еурепе» деп оқыған. Бірақ 1915 жылғы бірнеше нөмірден «Аурупа» деп жазылған сөз кездеспеді. Бұл арада қателестіріп тұрған жағдай сөздің ұшар басында тік сызықшаның (من زوا) а-таңбасына ұқсастығында (бірақ төбесінде көлденең сызығы жоқ) әрі басқа да дауысты дыбыстардың алдынан жазылуында болса керек. Бірақ осы тік сызық барлық уақытта жазыла да бермеген, яғни тұрақты әрі міндетті болмаған, содан әртүрлі оқу қалыптасқан сыңайлы; 20. х – шағатайлық ڭ – х таңбасымен жазылған. Мысалы, اصخ. 21. Ахонды, рохани сөздерінде тек «о» жазылады, «ұ» қойып оқу дұрыс болмас еді, өйткені «о» анық таңбаланған.

Емленің қалыптанбауы сол кез үшін қалыпты жағдай десе болады. Мысалы, шылаулардың жазылуында бірізділік жоқ: *бзде* дегенде бірге жазылып тұрса, енді бір жерде бөлек жазыла берген; септік жалғаулары кейде түбірмен, негізбен біріктіріліп, кейде бөлек жазылып берілген: *чн тлің мен* т.б.; Көмекші етістіктер мен негізгі етістіктердің жазылуында ала-құлалық болған, мысалы, *кел-алмайтн*. Бұл арада жазуда айтылу нормасы сақталғаны байқалады. Егер көмекші етістік толық жазылса, *келе* болады, бұл екі дауысты дыбыстың қатар келуіне байланысты жазудағы қиындықты тудырған. Сондықтан болар дефиспен жазылған және *келе* сөзінің құрамындағы «е» түсіріліп жазылған; шеттілден енген сөздерді жазуда тұрқы, тұрпаты қабылданып отырған тілдегі нормамен жазылатын басымдығы бар. Мысалы падша сөзі тек қана ш-мен жазылады, себебі сөзі қабылдаған тілде солай жазылған. Ал қазақ сөздерінің бәрінде барлық позицияда ш жазылатын жерлерде тек ч жазылған, мысалы, үчн, кеч т.б.

1915 жылы «Қазақ» газетінде дауыссыз дыбыстарды таңбалаудағы ескі шағатай жазуының квазиәліпбилік сипатының басымдығы, яғни таңба берілсе де дауыстылардың жазылмауы, ертеден келе жатқан жазу дағдысының күшін байқатады. Нағыз квазиәліпби болмаса да, төте жазуда емле әсерінен квазиәліпбилік белгілер барын жоққа шығару қиын. Әр дыбыс бір таңбаға ие болды дегенмен, олар жазуда таңбасынан айрылған. Оның негізгі себебін емленің толық түзілмеуінен көруге болады. Ал сөздің толық нұсқасын инерциямен оқып барып, нәтижесінде дұрыс сөйлем шығаруға болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология.– Москва: Восточная литература, 2002.
2. Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Арыс, 1998.
3. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов/Өмірі мен қызметі туралы//А.Байтұрсынов. «Тіл тағлымы». – Алматы, 1992.

Материал редакцияға 28.07.2018 жылы түсті.

МРНТИ 16.21.07

ЁРҚИНЖОН ОДИЛОВ¹

¹Ўзбекистон Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва ольклори институти етакчи илмий ходими, филология фанлари доктори.
Тошкент, Ўзбекистон.

ЎЗБЕК ВА ҚОЗОҚ ТИЛЛАРИДА ЛЕКСИК ШАКЛДОШЛИК

Тақырыбы: Өзбек және қазақ тілдеріндегі лексикалық шарттылық

Түйін: Мақала өзбек және қазақ тілдеріндегі лексикалық шарттылық мәселелеріне арналады. 50 лексикалық бірліктер арқылы тілдік табиғаты ашылады.

Тірек сөздер: көне түркі тілі, өзбек тілі, қазақ тілі, тіл аралық шарттылық, туыс және туыс емес тілдер, сөздің семантикалық өзгерісі.

Тема: Межязыковая лексическая формальность в узбекском и казахском языке

Резюме: Эта статья посвящена феномену межязыковой лексической формальности на узбекском и казахском языках. Автор представил некоторые причины, типы и выводы о лингвистической природе этого явления, с примером более 50 лексических единиц.

Ключевые слова: древнетюркский язык, узбекский язык, казахский язык, межязыковая формальность, родственных и неродственных языках, семантические изменение слов.

Subject: Interlingual lexical formality in the Uzbek and Kazakh languages

Abstract: This article is devoted to the phenomenon of interlingual lexical formality in the Uzbek and Kazakh languages. The author presented some of the reasons, types and conclusions about the linguistic nature of this phenomenon, for example, more than 50 lexical units.

Keywords: Old Turkish language, Uzbek language, Kazakh language, interlingual lexical formality, related and nonrelated languages, semantical changes of the word.

Туркий дунё вакиллари жаҳон тамаддунига катта ҳисса қўшган халқлардан ҳисобланади. Бу халқларнинг илк она тилиси бўлган қадимги туркий тил эса ҳозирги 30 га яқин туркий тилнинг маншаи – бобо тилидир. Ҳозирги ўзбек тили ва ҳозирги қозоқ тили ҳам қадимги туркий тилдан тарқалган миллий тиллар бўлиб, ўзининг алоҳида ривожланиш тарихи, ички қонуниятларига эга. Қадимда туркийлар деб аталган катта халқнинг кейинги тарихий жараёнлар натижасида алоҳида миллатлар сифатида дунё харитасидан жой олиши, ўзларининг янги тарихларини яратиши, 28 йиллик мустақил тараққиёти бу миллатларнинг она тиллари бўлган ўзбек ва қозоқ тилларида фонетик, лексик-семантик, грамматик ва стилистик ўзгаришларни юзага келтирди. Ана шундай экстралингвистик омиллар сабабли қозоқ ва ўзбек тилларида тиллараро лексик шаклдошликнинг оригинал намуналари – ёзилиши бир хил бир неча сўзлар пайдо бўлди.

Лингвистикада анчадан буён тиллараро омонимия деб аталадиган ҳодиса тўғрисида тадқиқотлар олиб борилади. Бу ҳодиса, айниқса, Ҳинд-Европа тиллари оиласига мансуб икки тилни (поляк-чех, чех-болгар, рус-инглиз, инглиз-француз,

рус-белорус тиллари каби) қиёслаган ҳолда ўрганилган. [6, 224; 8, 48; 10, 169] Собиқ совет иттифоқида рус тилини илмий ўрганиш учун жуда катта эътибор берилгани, рус тили нафақат мамлакат, шунингдек, дунё миқёсида оммалаштирилгани туфайли рус тилини бошқа славян тилларига қиёслаб ўрганиш XX асрнинг 60-йилларидаёқ бошланган. Бу борада Г.Аксенова, В.Акуленко ва К.Готлибларнинг ишларини кўрсатиш ўринли. [1, 191-198; 2, 65-89; 3, 10-42] Аммо туркологияда тиллараро лексик шаклдошлик туркий тиллар мисолида деярли ўрганилмаган ёки мақола доирасидагина фикр билдирилган. Лексикографик йўналишда эса Бердак Юсуфнинг «Туркча-ўзбекча, ўзбекча-туркча «алдоқчи» сўзлар луғати» (Тошкент: Ворис, 2009. – 387 б.) нашр этилган холос. Менинг мақолам қариндош тилларни қиёслаб ўрганиш орқали туркий дунё маданиятини яна-да кенгрок ўрганиш, ўзбек ва қозоқ лингвомаданияти ҳақида хулосалар чиқариш ва пировардида ўзбек ва қозоқ тилларининг ўзига хосликларини тарғиб қилиш мақсади билан юзага келди.

Жаҳон лингвистикасида тиллараро лексик шаклдошлик муаммоси биринчи бўлиб француз тилшуноси Э.Маувилён томонидан «Германистика бўйича изоҳлар» асарида ёритилган. [22, 386; 485] Кейинроқ австриялик лингвист Ҳенри Портиторнинг лексикографик аспектдаги «Галл ва немис тилларидаги қарама-қарши маъноли сўзлар ҳақида қисқача трактат» очерки юзага келди. [20, 92] Аммо бу борадаги жиддий иш М.Кесслер ва Ж.Дерокинларнинг таржима назарияси аспектидаги «Инглиз тилидаги таржимоннинг ёлғончи дўстлари» асаридир. [21, 401]

Мазкур ҳодисанинг тадқиқ тарихи 200 йилдан ошган бўлса ҳам ҳануз унинг лингвистик табиати борасидаги қарашларда яқдиллик йўқ: кимдир тиллараро паронимия деса, яна бошқаси тиллараро лексик параллеллик деб атайди, бошқа биров таржимашунослик нуқтаи назаридан ёндашади. Шу боис ушбу лексик ҳодисани ифодаловчи бирликлар ҳар хил атаб келинади. Масалан, А.А.Реформатский, А.Е.Супрун, И.С.Ровдо – тиллараро омонимлар, К.Готлиб – тиллараро аналогизмлар, А.Д.Швейцер, Л.К.Латышев – ёлғончи аналогизмлар, В.В.Акуленко – дилексемалар, Т.А.Левицкая, А.М.Фитерман, Л.И.Борисова, А.И.Пахотин, Б.Юсуф – таржимоннинг сохта дўстлари, Н.К.Гарбовский – номувофиқ дилексемалар, А.В.Федоров – сохта муқобиллар, В.В.Дубчинский – сохта лексик параллеллар, Я.И.Рецкер – сохта интернационализмлар, Р.Ж.Хилл, Р.Хартманн, П.Хаммер, М.Монод – сохта қариндошлар деб номлаган. [10, 3]

Терминлар таҳлилидан кўринадики, тиллараро шаклдошлик ҳодисасига икки хил: соф лингвистик ва таржима назарияси аспектида ёндашилган. Шунинг учун ҳам терминларда ҳар хиллик бор. Мен мазкур ҳодисага лингвистик нуқтаи назардан қараганим учун уни туркий тиллар табиатига мос тарзда тиллараро лексик шаклдошлик, уни намоён этувчи бирликларни тиллараро лексик шаклдошлар деб номладим.

Ўзбек ва қозоқ тилларида тиллараро лексик шаклдошлар жуда кўп. Улар сўз доирасида ҳам, ибора доирасида ҳам кузатилади. Хўш, тиллараро лексик шаклдошлар пайдо бўлишига нималар сабаб бўлган? Аввало, ана шу саволга жавоб топиб олиш керак. Юқорида ҳавола қилинган тадқиқотларда тиллараро лексик шаклдошларнинг бир қатор экстралингвистик омиллар сабабли пайдо бўлиши айтилади. Масалан, қозоқ тилшуноси Г.Шарипова Н.Гарбовскийнинг «Таржима назарияси» (М., 2004. – 544 с.) китобидан қуйидаги иқтибосни келтиради: «тиллараро параллелларнинг шаклланиши икки тил оппозициясида 3 хил усул билан бўлади: 1. Турли тиллардан сўз ўзлаштириш жараёнидаги тасодифий мос келиб

колиши туфайли. Бундай ҳолатда семантик фарқланишлар ҳар бир конкрет вазиятда аниқланади. 2. Аслида бир бобо тилдан тарқалган тилларнинг у ёки бу тарихий даврида бир сўз шакли билан ҳар хил денотатлар номланади. 3. Икки ва ундан ортиқ тилларнинг ўзаро алоқаси сабабли ўзлашма сўз маъносининг бошқа предметга кўчиши, яъни денотатив транспозиция туфайли. [10, 8]

Бизнингча, тиллараро лексик шаклдошларнинг асосий қисми маъновий ўзгаришлар туфайли пайдо бўлади. Бунда икки хил ҳолатни фарқлаб олиш керак: 1) умумтуркий сўзнинг қариндош тиллардаги шаклдошлиги; 2) ўзлашма сўзнинг қариндош тиллардаги шаклдошлиги. Масалан, ўзбек ва қозоқ тиллари учун қадимги туркий тил бобо тил ҳисобланади ва қадимги туркий тилга хос сўзлар (иборалар ҳам) ўзбек ва қозоқ тиллари учун умумтуркий саналади. Ана шундай умумтуркий сўзлар бу тилларда ўз шаклини сақлаган ҳолда маъновий ўзгаришларга учраган. Натижада шакли бир хил, лекин маънолари ҳар хил сўзлар юзага келган. Хусусан, безмоқ умумтуркий феъли қадимги туркий тилда «қалтирамоқ, титрамоқ» маъносида қўлланган: *er tumliyudin bezdi* – эркак совуқдан қалтиради; *tumliy anī bezitti* – совуқ уни қалтиратди. [5, 97] Бу қадимги маъно ҳар икки тилнинг ҳозирги даврига қадар етиб келмаган. Безмоқ феъли ўзбек тилида «зада, безор бўлмоқ; жонига тегмоқ» маъносини (Эрдан безсанг ҳам, элдан безма. (Мақол) [11, 211], қозоқ тилида «қочмоқ, қочиб кетмоқ» (Қайда безип барасын? – Собраниеге, правлениенің отчеты. (І.Жансүгіров, Шығ), «елмоқ, чопмоқ» (Аттар бұрқыратып, безип келеді. (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан), «ишончини йўқотмоқ», «рад қилиб чиқмоқ» (Мен Зейнепти алсам, әкем менен беже ме? (М.Дулатов, Шығ) [16, 187] маъноларини англатади. Демак, умумтуркий феъл ўзбек тилида бир маъноли, қозоқ тилида кўп маъноли экан.

Ўзлашма сўзнинг ўзбек ва қозоқ тилларида бошқа-бошқа маъноларни касб этишига бақ сўзини мисол қилиб келтириш мумкин. Бақ сўзи асли голландча: у манба тилда «тоғора» ва метафорик маъно тараққиёти натижаси бўлган «эски қайиқ» маъносини ифодалайди. Қозоқ ва ўзбек тилларига рус тили орқали «суоқлик сақлаш учун мўлжалланган идиш» маъносида ўзлашган, ҳозирги қозоқ адабий тилида ҳам шу маънода қўлланади. [15, 613] Аммо ҳозирги ўзбек тилида «сув иситиш, чой қайнатишга мўлжалланган, самоварга ўхшаш катта металл идиш» маъносида ишлатилади: Ғанижон, катта бақларнинг чойи ширин бўлмайди, ичи қотиб қоларкан. («Аския»). [11, 144] Демак, қозоқ ва ўзбек тилларидаги бақ сўзлари намоен этадиган шаклдошлик ўзлашма сўз маъно тараққиёти натижаси экан.

Лингвистикада тиллараро лексик шаклдошлик тадқиқ мақсадидан келиб чиқиб, ҳар хил турларга ажратилади. Кимдир сўз туркумлари бўйича, яна кимдир пайдо бўлиш омилига кўра, бошқа тадқиқочи қайси тилдан ўзлашганлигига асосан гурuhlаштиради. Мазкур мақолада тиллараро лексик шаклдошлар структурасига асосан «фонетик-график, фонетик, график ва морфологик шаклдошлар» [7, 128-133] тарзида ўргандим.

1. Тиллараро фонетик-график шаклдошлик сўзнинг товуш таркиби ҳам, ёзилиши ҳам бир хил бўлган шаклдошлиқдир. [7, 128] Масалан, ўзбек ва қозоқ тилларидаги бардам сўзининг ҳар икки тилда фонетик ва график таркиби айнан, бироқ маънолари ҳар хил. Қиёсланг:

Бардам (ўзбек тилида): 1. Куч-қувватга эга; куч-қувватини йўқотмаган, тетик. Уйқуси бутунлай тарқаб кетгач, Аҳмад ўзини жуда тетик ва бардам сизди. (Ф.Мусаҷонов, Ҳиммат) 2. Куч-қувват, ғайрат, тетикликдан дарак берувчи; ғайрат,

тетиклик билан. Ота залворли таёғини қорға ниқтаб босиб, бардам кадам ташларди. (С. Анорбоев, Оқсой) [11, 166]

Бардам (қозок тилида): Яшаш учун етарли маблағға эга, кўр-қутли (оила ҳақида). Осы жатаығардың бір ат, бір бузаулы сиыр, бес алтылаған ешкісі болса, ол бардам үй саналады. (І.Жансүгіров, Шығ.) [15, 723]

Яна қиёсланг:

Бас I (ўзбек тилида): 1. ундов сўз. Бошқа керак эмас, шу билан етар; тўхтат. – Бас! – қичкирди Мирзакаримбой, – манманлик – худо урганлик. (Ойбек, Қутлуғ қон) 2. кириш сўз. Демак, шундай экан. Йўлчи бир нафас тўхтаб давом этди: – Уруш бойларнинг хамёнини тўлдирадими?! Бас, улар борсин (Ойбек, Қутлуғ қон)...

Бас II (ўзбек тилида): Гаров боғлашмоқ, гаров ўйнамоқ. Бас боғлашиб, эрта азонда далага чиқсангиз, ҳаммадан олдин Жипаройни кўрасиз. («Қахрамоннома») [11, 174]

Бас I (қозок тилида): 1. Одам ёки жониворлар танасининг бўйиндан юқори қисми. Тірі ағзалардың эволюциялық даму жолында бастың денеден жекелеуі моллюскілерде, әсіресе бунақтыларда кездесе бастайды. (ҚҰЭ) 2. Одам ва бошқа жониворларнинг оғиз, кўз, қулақ, бурун каби аъзолар жойлашган тана қисми. Басымнан сипап маған құрма берді, Жаныма жыл құсындай жырлар енді. (Қожа Ахмет, Даналық кытабы)...

Бас II (қозок тилида): 1. Шамол учириб кетмаслиги учун енгил нарсаларнинг устини тош, темир кабилар билан бостириб қўйиш. Кеше әкелген сабан әлі кіргізілмепті, үстін басып қойындар, жел тұрса ұшырып, шашылады. (Ауызекі) 2. Бір нарсанинг устига куч тушириб эзмоқ, янчмоқ, босмоқ. «Бір күні құлап кетіп, балаларды басып қалама» деп үрейленіп, жаңа үй салуды арман ететін. (А. Лекеров, Түз гүлі)... [16, 10]

Бадал – бадал I, II, III, бадан – бадан I, бай – бай III, IV, V, бай-бай – бай-бай, байт I, II – байт, бак – бак I, II, бақир – бақыр II, III, IV каби сўзлар хам шакл ва маъно муносабатига кўра тиллараро фонетик-график шаклдошликни юзага чиқаради.

2. Тиллараро фонетик шаклдошлик сўз ва иборанинг график шакли, яъни ёзилишига кўра бир хиллиги бўлиб [7, 129], бундай сўз ва ибораларнинг талаффузида бироз фарқ бўлади. Улар ўзлашма сўзлар ёки ўзлашма ва ўз сўзлар доирасида кузатилади; уларни тиллараро омографлар деса хам бўлади. Ўзбек ва қозок тилларида шаклдошликнинг мазкур кўриниши кўп. Масалан:

Мол арабча. (ўзбек тилида): 1. Сут эмизувчилар оиласига мансуб уй ҳайвони (қорамол, йилқи, кўй, эчки, туя ва б.); чорва. Мол олasi ташида, одам олasi ичида. (Мақол) 2. кўчма с.т. Дид-фаҳмсиз, кўпол одамга нисбатан ҳақорат тарзида қўлланади. Жуман писмиқ, кўзларини жавдиратганича тураверди. – Гапир, мол! – деди мингбоши. (М.Исмоилий, Фарғона тонг отгунча) 3. Бисотдаги буюм; мол, бойлик. Йигит моли ерда. (Мақол) 4. Келиннинг кийим-кечаклари; сеп. Гапнинг сираси шуки, қизнинг молини тўлатаман деб, отангиз бироз қоқилиб қолдилар. («Муштум») 5. Сотиладиган нарса, буюм; товар. Баъзи дўконларда ердан шипга қадар қаланган моллар орасида ўн икки-ўн уч яшар жажжи болалар ўтиради, савдо қилади (Ойбек, Танланган асарлар). 6. с.т. Кийим ва бошқа нарса учун ишлатиладиган мато. Яхши молдан тикилган костюм. [12, 610]

Мол I умумтурк.(қозок тилида): Аса көп, жетерлік. Өнер түрі елде мол, өнім сыры жерде мол. (Мақал) 2. Таусылмайтың. Аста-төк. Мол қымызға жуда зармыз,

Қоры азайып келеді. (К.Салықов, Жезкиік) 3. ауыс. Кең, улкен. Дәмелі мол койлектың етегін басыа-басып қойып ойға кетті. (С.Жүнісов, Ақан сері) [19, 268]

3. Тиллараро фонетик шаклдошлик сўзнинг икки тилда «талаффузга кўра бир хиллиги, яъни омофонлиги» [7, 129]дир. Бунда сўзлар график тузилишига кўра бир харф билан ўзаро фарқланади ҳамда ўзлашма сўзлар ёки ўз ва ўзлашма сўзлар доирасида ҳосил бўлади. Ўзбек ва қозоқ тилларида бу тарздаги шаклдошлик кўп бўлиб, бунга асосий сабаб қозоқ тилида сингармонизмнинг сақлангани, ўзбек тилида битта товуш ҳисобланадиган унли товушларнинг қозоқ тилида ҳар хил товушлар эканлигидир. Масалан, ўзбек тилида тил олди, юқори тор, лабламанган битта и товуши бор: бу товуш чўзик [i:]ни ҳам, қисқа [i]ни ҳам билдиради, яъни қозоқ тилидаги и, ы, і товушлари ўрнида қўлланади. Мазкур товушларнинг фарқланиши билан боғлиқ тиллараро фонетик шаклдошликка доир мисолларни қиёслаб кўринг:

Қари I 1. Анча ёшга борган, қартайган; кекса. Қари билганини пари билмас. (Мақол) 2. кўчма Узоқ ўтмишга эга. Етиб келар муздай шабада. Қари тоғнинг хўрсиниқлари. (Ш. Раҳмон, Юрак қирралари)

Қари II тар. Ўрта Осиёда ип, ипақдан тайёрланган газламаларни, баъзан масофани ўлчаш учун қўлланган узунлик ўлчови бирлиги: Тўқсон қари бўздан бўлган киссаси, Шундоқ қалмоқ айланади майдонда. («Алпомиш») [14, 248]

Қары I умумтурк. (қозоқ тилида). 1. Қолдың шынтақ қосындысынан иыққа дейінгі бөлігі. «Қанына тартпағанның қары сынсын деп, ол да халдайлардың кегін қуып, жоғын жоқтап жүр-ай,тшамасы. (Жұтаділов, Тағдір) 2. Уықтың астыңғы беты, иілген жеры. Уықтың қарына күмыс пен алтынға суғарылған тебер зергер жандардың көз талдырған нәзік өрнектері әлдениш түсте жарқырап үй ішін нурландырып тұр. (К.Оразалин, Көктем)

Қары II Қарақшы, кісі тонаушы, жол торушы. Бәрі де жабылды, Ұыр да, қары да, Етек жеңін жиынды спекулянтары да. (Б.Майлин, Шығ.)

Қары III жерг. Үйдің төбесіне салатын жуан ағаш; белағаш. Жер кепенің төбесін көтеріп тұрған жалғыз қары – жуан белағаш. (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе)

Қары IV көне. Туысқан, ру, тек. Қарына тартпағанның қары сынсын. (Мақал) [18, 395-396]

Айық – айық, банди – банды, мирза – мырза сўзлари, бозори ўтди – базары өтті, бети очилди – беті ашылды, кўзи очилди – көзі ашылды сингари иборалар ҳам шакл ва маъно муносабатига кўра тиллараро фонетик шаклдошликни юзага келтиради.

4. Агар сўзлар муайян морфологик шаклдагина ўзаро ўхшашлик касб этса, «тиллараро морфологик шаклдошлик» [7, 129] дейилади. Бунинг моҳияти шуки, тиллараро шаклдош деб қаралаётган сўз асос ёки негиз ҳолатидагина ўзаро омонимликни сақлаб туради, улар турли сўз туркумларига мансублиги учун уларга ўша сўз туркумига хос шакл ясовчи кўшимчалар қўшилади ва бунинг натижасида шаклдошлик йўқолади. Тиллараро шаклдошларнинг айна кўриниши от ва сифат, от ва феъл, сифат ва феъл, олмош ва кўмакчи, от ва сон ёки феъл ва равиш туркумларига оид сўзлар бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги мен олмоши қозоқ тилидаги мен (шыл) боғловчи (кўмакчи)си билан морфологик шаклдошликни юзага келтиради: Мен (ўзбек тилида): Сўзловчининг ўзини билдиради. Менга сендан эсдалик. Мендан сенга насихат. Мен шыл. (қозоқ тилида). Екі біріңғай мүшені өзара байланыстыратын бен, пен жалғаулық тарының бір нұсқасы. Абайдың діні –

өзінің заманы мен ортасына, бір жағшнан, сырттай баж бере отырса да, негізінде және де ақылдың, адамгершіліктің діні болады (М.Әуезов, ШЫҒ). [19, 183]

Ғеки ўзбек тилидаги от туркумига мансуб, «уст кийимнинг икки ён этаги» маъносини билдирадиган бар сўзи билан қозоқ тилидаги равиш туркумига оид, «мавжуд, йўқ эмас» маъноли барнинг шакл ва маъно муносабати ўртасида ҳам морфологик шаклдошлик кузатилади. Мазкур сўзлар турли туркумларга доир бўлгани сабабли бирининг қўшимчаси иккинчисига қўшила олмайди. Уларнинг шаклдошлиги лексема мақомидагина холос, контекстда шаклдошликни намоён эта олмайди.

Хуллас, тиллараро лексик шаклдошлик – универсал лингвистик ҳодиса ва у камида икки тил ўртасида юзага келади. Тиллараро лексик шаклдошларнинг пайдо бўлиши сўз семантикасидаги ўзгаришлар: маъно кенгайиши, маъно торайиши ва янги маънонинг юзага келиши билан боғлиқ. Ҳар бир халқ оламни ўзига хос лисоний англагани сабабли бир ўзлашма сўз қариндош тилларга турли маъноларда ўзлашиши мумкин. Тиллараро лексик шаклдошликни туркий тиллар мисолида ўрганиш орқали қариндош тилларнинг таракқиёт тарихи, қадимги туркий тилга муносабати ва ҳозирги ҳолати ҳақида аниқ хулосаларга келинади.

АДАБИЁТ

1. Аксенова Г.Н. Русско-белорусские межъязыковые омонимы и омографы // Вопросы преподавания русского языка в школе с белорусским языком обучения. Минск, 1978. С.191-198.

2. Акуленко В.В. Вопросы изучения лексических интернационализмов и процессы их образования / В кн. «Вопросы социальной лингвистики». Ленинград, 1969. С.65-89.

3. Акуленко В.В. Лексические интернационализмы: итоги, перспективы, методы исследования // Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков, 1980. С.10-42.

4. Готлиб К.Г.М. Междязычные аналогизмы французского происхождения в немецком и русском языках. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. Кемерово, 1966. – 115 с.

5. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.

6. Кусаль К.Ч. Русско-польская межъязыковая омонимия и паронимия. Дисс.... д-ра филол. наук. Санкт-Петербург, 2005. – 224 с.

7. Маркарян Е.В., Нейленко Л.Л. Межъязыковая омонимия в английском, французском и русском языках / <https://www.pglu.ru/upload/iblock/0de/26.pdf>. С. 128-133.

8. Ровдо И.С. Межъязыковые омонимы в условиях русско-белорусского и белорусско-русского билингвизма. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. Минск, 1980. – 48 с.

9. Хуцишвили С.Д. Славянские межъязыковые омонимы. Дисс. ...канд. филол. наук. Тбилиси, 2010. – 169 с.

10. Шарипова Г.С. Межъязыковая омонимия в русском и английском языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. Алматы, 2010. – 26 с.

11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. Тошкент, 2006. – 680 б.

12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. Тошкент, 2006. – 673 б.

13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. Тошкент, 2006. – 673 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. Тошкент, 2008. – 593 б.
15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 2-том. Алматы, 2011. – 744 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 3-жилд. Алматы, 2011. – 744 с.
17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 6-том. Алматы, 2011. – 752 б.
18. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 9-том. Алматы, 2011. – 744 б.
19. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 11-том. Алматы, 2011. – 752 б.
20. Henry Portitor. Petit traité des gallicismes et germanismes, dans lesquels ces deux langues sont le plus opposées l'une à l'autre. Salzburg, 1788. – 92 p.
21. Kœssler M., Derocquigny J. Les faux amis ou Les pièges du vocabulaire anglais. Paris, 1928. – 401 с.
22. Mauvillon E. Remarques sur les germanismes Amsterdam, 1747. V, 1. – 386 p. Amsterdam, 1754. V, 2. – 485 p.

Материал редакцияға 22.09.2018 жылы түсті.

Ж.А. АБИТЖАНОВА¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты.
Алматы қаласы, Қазақстан

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР МЕН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аннотация: Фразеологизмдер, мақал-мәтелдер ғасырлар бойы қалыптасқан тілдік бірлік ретінде негізгі мәдениет кодының бірі. Қазақ фразеологизмдері мен мақал-мәтелдерінің бастауы Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде жатыр. Таңбашы (жазушы) қолданысына түскен ғасырлар бойы жинақталған тәжірибеден туған фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде өз орнын тауып, шұрайландырылған.

Тақырыбы: Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің қолданысы жайында

Түйін: Мақалада Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің қолданысы сипатталады. Көне түркі тіліндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің табиғатын, өзіндік бояу-өрнегін айқындау, бейнелілікті білдірудің тұрақталған тәсілі ретінде қалыптасқандығы, тілдің байлығын арттыра түскендігі, сөздік қорды байытудағы алатын орны қарастырылған.

Тірек сөздер: Орхон-Енисей ескерткіштері, тілдік бірлік, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, көркемдік қызмет

Тема: Использование фразеологизмов и пословиц в языке Орхон-Енисейских памятников.

Резюме: В статье описано использование фразеологии и пословиц в языке Орхон-Енисейских памятников. Древнетюркская фразеология и пословицы были определены как увеличение богатства языка и обогащение словарного запаса.

Ключевые слова: Орхон-Енисейские памятники, языковая единица, фразеология, пословицы, художественная деятельность

Subject: The use of idioms and proverbs in the language of the Orkhon-Yenisei monuments.

Abstract: The article briefly describes the use of phraseology and proverbs in the language of Orkhon-Yenisei monuments. Ancient Turkic phraseology and proverbs were defined as an increase in the richness of the language and enrichment of vocabulary.

Keywords: Orkhon-Yenisei monuments, language unit, phraseology, proverbs, artistic activity

Тілдегі фразеологиялық құрылымдарды таңдап қолдану немесе оларды өзгертіп, түрлендіріп, өңдеп жұмсау суреткерлік шеберліктің бір қыры. Шебер қолданылған кез келген тілдік құрал көне ескерткіштер тілінің көркемдігіне қызмет

етеді. Бұл орайда Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі фразеологизмдердің қолданылуын талдап көрсетудің маңызы зор.

Фразеологизмдердің тіл білімінде жеке дербес лингвистика саласы ретінде қалыптасуына негіз болған зерттеулер академик ғалым І.Кеңесбаевтың еңбектерімен байланысты екендігі белгілі. Зерттеушінің «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты еңбегі қазақ тілінің фразеология саласының теориялық мәселелерін тұжырымдап, қазақ тіліндегі фразеологияның негіздемесін жасап берді. Фразеологизмдер – тарихи тілдік құбылыс болып табылады. Олар тұрақты тілдік қолданысының нәтижесінде және бейнелілікті білдірудің тұрақталған тәсілі ретінде қалыптасатындығы ғылыми еңбектерде айқындалған. Фразеологизмдер табиғаты және олардың қызметі, сондай-ақ көркем шығармадағы түрлене қолданылуы жайлы Виноградов В., Ефимов А., Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ., Ысқақов А., Аханов К., Сыздық Р., Хасенов Ә., Қожахметова Х., Смағұлова Г., Авакова Р., Сарекенова Қ., Қоңыратбаева Ж. еңбектерінде ғылыми түрде сараланып зерттелген.

«Көркем шығарма тіліндегі фразеологиялық тіркестерді талдау – әрбір автордың өзіндік стиль жасаудағы тілдік тәсілдерінің бояу-өрнегін айқындау болып табылады. Жазушының көркемдік нақыш, қырын танытатын сөздер – осы фразеологизмдер» [1, 124 б.].

Кез-келген халықтың халықтығы мен ұлттық болмысын танытатын оның өнері болса, сол өнердің алды – қызыл тіл, - деп халық даналығында айтылғандай, тілдің байлығын, терең тұңғық сырларын ашқан сол тілде сөйлейтін халықтың даналығы екені сөзсіз.

Тілдің бейнелігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігін құрап тұратын тілдік бірліктер – фразеологизмдер. Олар халықтың тұрмыс-салтының, әдет-ғұрпының, мінез-құлқының, өмір сүру ортасының, экономикалық және саяси көзқарастары мен өзгерістерінің айнасы.

«Фразеологияның көріктегіш тәсілдеріне жазушының жалпы тілге тән фразеологиялық тіркестер мен идиомаларды, мақал-мәтелдерді мақсатқа сай қолдануы немесе оларды өзгертіп, тіпті жаңадан фразеологиялық тіркестер мен қанатты сөздер жасап, қолдануы жатады» [2, 36 б.].

Фразеологизмдер – көркем туындыда, шығарма тілінде образды бейнелі реңк беру, эмоционалды-экспрессивті бояуын арттыру мақсатында жұмсалатын тілдік бірліктер. Фразеологизмдерді шебер түрде, ұтымды пайдалану автордың шеберлігін, тіл байлығын танытады.

Белгілі ғалым Р. Сыздық: «фразеологизмдер – сандаған жылдар мен ғасырлардың қазынасы, сонымен қатар, ол жеке қаламгердің табысы, еңбегі, ізденісі», – деп тұжырымдады [3, 95 б.].

Фразеологизмдер – бір мағынаны білдіретін сөз тіркесі болса, негізінен халықтың ауызша тілінде талай уақыттан қалыптасып, тас түйінге айналған сөз мәйегі [4, 40 б.].

Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде тұрақты сөз тіркестері кездеседі. Мысалы: *түн қатдымыз* (түн қаттық), *ісіг кучіг бірміс /КТүж 2/* (ісін-күшін беру), *башлықық жүкунтурміс /КТ үж 2/* (бастыны еңкейткі), *тізлігісқокурміс /КТүж 2/* (тізеліні жүгіндірдік) т.б.

Аяқ сөзіне қатысты *adaq qamast/натрудить ноги* [5, 8 б.] тұрақты тіркесі кездеседі: *tortinc cus basinta sunusdimiz turk bodun adaq qamastdi* jablaq boltaci erti в чет-вертый раз мы сразились в верховьях реки Чуж, тюркский народ ослаб ногами,

готов был оробеть (КТ₄₇). Мұндағы *adaq qamastdi* тұрақты тіркесі «аяқ шаршады» деген мағынаға ие.

Алып сөзінің қатысуымен *alp er* тұрақты сөз тіркесі «батыр, ер» мағынасында Томсен-Стейн орхон-енисей қолжазбаларында жұмсалған: *alp er ogli suka barmis* говорят, сын богатыря отправился в военный поход (ThS II84) [5, 36 б.]; *alp erin olurip balbal qilu bertim / убив их героев, я поставил балбалы / алып ерлерін өлтіріп балбал жасап бардім* [5, 36 б.].

Ат сөзі арқылы жасалған «атақ, дәреже беру, алу, тұту, табу» мағынасындағы *at ber, at ku, at tap, at tut* тұрақты тіркестер болған: *qagan at bertimiz / мы дали титул кагана* (КТ₂₀), *taggaci beglar taggac atin tutipan / беки, находящие в Китае, носили китайские титулы* (КТ_{үж7}); *er erdami atim tabdim / получил свое мужское имя* (Е 5₁) [5, 65 б.].

«Байлық» мағынасында *bai bar, bai qil* тұрақты тіркестері жұмсалған: *bai bar ertim / я был богатым* (С₃); *cigai bodunig bai qiltim* (КТ_{кж10}, КТ_{16,29}) [5, 79 б.].

Бек сөзінің семантикалық өрісінде *beg er* тұрақты тіркесі қалыптасқан: *beg er juntinagu barmis / княз пошел к своему табуно коней* (ThS II₃) [5, 91 б.].

Тамақ/*Bogus* сөзінің қатысуымен *bogus toq* тұрақты тіркесі жасалған, бұл Тонықок ескерткішінде кездеседі: *bodun bogsi toq erti / горло народа было сыто* (Тон₈) [5, 110 б.].

Ел сөзінің ұйытқы болуымен *el toru «билік», el toru tut «басқару», el tut «ел, ру басқару»* сияқты тұрақты тіркестер қолданылған: *esim qagan elin torusin anca qazganti / он сделал кое-что для укрепление власти моего дяди-кагана* (КТ_{үж31}); *turk bodunug elin torusin tuta bermis / они управляли тюркским народом* (КТ_{үж1}); *otukan jis olursar bengu el tuta olurtaci sen / если ты поселяешься в Отиукенской черни, ты находишься там, имея вечную племенную организацию* (КТ_{үж8}); *aniciun eligancatutmiserinc / поэтому они так долго имели племенную организацию* (КТ_{үж3}); *qirqjileltutdumbodunbasladim / сорок лет я управлял племенным союзом, был во главе народа* (Е 45₄) [5, 169 б.].

Күйзеліс/*Emgak* сөзінің семантикалық өрісінде *emgak kor «күйзеліс көру»* тұрақты тіркесі жасалған: *on oq bodun emgak kor / народ «десяти родов» испытывал мучение* (КТ_{үж19}) [5, 172 б.].

Тәңірі тілдікбірлігіне қатысты *Тәңірі төбесіне ұстап, Тәңірі қуат берген соң, Тәңірі ақыл берген соң, Тәңірі жарылқады, Төбеңнен Тәңірі баспаса, Көтерген Тәңірі, Тәңірі, Ұмай, қасиетті жер-су жеңіс берген* фразеологизмдер бар: Әкем Елтеріс қағанды, Шешем Елбілге қатынды, *Тәңірі төбесіне ұстап*, Жоғары көтерген екен (КТ_{үж11}) [6, 177 б.]; *Тәңірі қуат берген соң*, Әкем қағанның әскері бөрідей бопты, Жаулары қойдай бопты (КТ_{үж12}) [6, 177 б.]; *Тәңірі жарылқағандықтан*, Елдігін әлсіретті, Қарандығын қансыратты (КТ_{үж15}) [6, 178 б.]; *Төбеңнен Тәңірі баспаса*, Астыңнан жер айырылмаса, Түрк халқы, ел-жұртыңды кім қорлайды? (КТ_{үж22}) [6, 180 б.]; Түрк халқының атақ-даңқы өшпесін деп, Әкем қағанды, Шешем қатынды, *Көтерген тәңірі* (КТ_{үж25}) [6, 181 б.]; Сөйтіп *тәңірі жарылқады*, Бағым болғандықтан, Сәгі түскендіктен, Өлімші халықты тірілттім (КТ_{үж29}) [6, 182 б.]; Сөйтіп, *тәңірі ақыл берген соң*, Өзім оны қаған еттім (Тон₆) [6, 189 б.]; *Тәңірі жарылқады*, жеңдік. Өзенге түсті, жеңдік (Тон₁₆) [6, 191 б.]; *Тәңірі, Ұмай, қасиетті жер-су жеңіс берген екен* (Тон₃₈) [6, 196 б.]; Бізден ек-үш есе артық еді, *Тәңірі жарылқағандықтан*, Көп деп біз қорықпадық (Тон₄₀) [6, 196 б.]; Кінәлі жауларын алдына келтірдім, Қағаныммен (бірге) аттандық, *Тәңірі жарылқады* (Тон₅₃) [6, 197 б.].

Ұлттық негізді танытатын тілдік мұра – мақал-мәтелдер. Мақал-мәтел – халықтың даналық сөздері. Мақал-мәтелдерде айтылар ой жинақталып, ұғым нақты түрде беріледі. Мақал-мәтел – сөз өнерінің анасы. Халықтың рухани қазынасы мақал-мәтелдердің тіл танымдық мәнін анықтау арқылы тілдік көркем тану әлемін, ұлттық негізін танимыз.

Мақал-мәтелдер жөнінде профессор Қ.Жұмалиев «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» (1960) атты еңбегінде былай дейді: «Мақал-мәтелдің екеуі де, негізінде, аты белгісіз халық даналарының өмірді бақылай келіп айтқан үлкен ой, терең пікірлерінің жиынтығы», – дейді [29 б].

С. Сатенова «Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты» (1997) атты еңбегінде мақал-мәтелге тән үш тілдік факторды көрсетеді: «тұлға бірлігі, дыбыс үндестігі, мағына үйлесімі» [48 б.]. Мақал-мәтелдің даму тарихы тілдің лексикалық қорының баю тарихымен тығыз байланыста болады. Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде мынадай мақал-мәтелдер, даналық, нақыл сөздер қолданылған: *Og таңри жасар, кісі оқлы көп олғали торуміс* Тағдырды тәңірі жасар, Адам баласы бәрі өлгелі туған (КТүж 51) [6, 78, 186 бб.]; *Arig ubuti jeg* Тазалардың ұяты жақсы (Тон 37) [5, 52 б.]; *Näkä tüzärbiz uküs tijin, näkä qorqur biz* Көп (екен) деп неге қашамыз, азбыз деп неге қорқамыз (Тон 38, 39) [5, 115, 1950 бб.]; *Aзығ өксіг көртіг* Азды көп көріп едік (О 7) [6, 120, 121 бб.]; *Azig uküs qilti* Малое он сделал большим (КТ 16) [5, 71 б.].

Аштық, тоқтық қарама-қарсы тілдік бірліктер мақал-мәтелдер құрамында жұмсалған: *Арық ок сән, ачсык, тосык* өмәз сән, бір тогсар, ачсык өмәз сән антақықын Ашсың ғой сен, аштықта тоқтықты түсінбейсің, бір тойсаң аштықты түсінбейсің (КТкж 8) [5, 74 б.] деген жолдарда «халықтың терең ойланбайтындығынан ақсайтындығын» ұлғаймалы метафорамен бейнелейді.

Жұқа, жіңішке тілдік бірліктері арқылы мақал-мәтелдер жасалған: *junqa* әриқлиқ topлагaly ucuz armis, *jincga* әriklig üzgalias ucuz, *juiqa* qalun bolsar, topлагulug alp armis, *jincga* jogan bolsar, *üzgүlүk* alp әrmis *Жұқаны* бүктеу оңай, *жіңішкені* үзу оңай, *жұқа* қалыңдаса, (оны тек) алып бүктейді, *жіңішке* жуандаса, (оны тек) алып бүктейді (КТ 13) (Тон 13) [5, 113, 190 бб.]. Мұнда *жұқа, жіңішке* деп әскер көлемін айтып тұрса керек.

Сондай-ақ Мырзатай Жолдасбековтің Орхон мәтіндері бойынша мынадай мақал-мәтелдер кездеседі: *Қол қосылса күш өсер*. Келмесе егер, тіл, сөз алып отыр – деді (Тон₃₂) [6, 194 б.]; *Өлімнен ұят күшті*, – деді (Тон₃₇) [6, 195 б.]; *Тағдырды тәңірі жасар, Адам баласы бәрі өлгелі туған* (КТ_{үж11}) [6, 186 б.]; *Жұқаны бүктеу – оңай, Жіңішкені үзу – оңай, Жұқа қалыңдаса, (Оны тек) алып бүктейді, Жіңішке жуандаса, (Оны тек) алып үзеді* (Тон₁₃) [6, 190 б.].

Мақал-мәтелдер ғасырлар бойы мәдениетте қалыптасқан тілдік бірлік ретінде негізгі мәдениет кодының бірі. Ғаламның тілдік бейнесінде мақал-мәтелдердің ұлттық сипаты басым. Қазақ мақал-мәтелдерінің бастауы Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде жатыр. Мысалы, Орхон ескерткіштерінде «Бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген» («Күлтегін» жырынан), «Өлімнен ұят күшті» («Тоныкөк» жырынан) деген мақал-мәтелдерді табуға болады.

Махмұт Қашқаридің «Дивани лұғат-ат түрік» сөздігінен «Ұлы болсаң, кішік бол, халық үшін бәлік бол», ал «Құтадғу білікте»: «Біліп сөйлеген білекке саналар, білімсіз сөз өз басын жояр» деген мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Бұл

деректерге қарап отырсақ, мақал-мәтелдердің басы сонау көне ескерткіштерден басталатыныны анық.

Бүгінгі таңда көне түркі жазбаларында сақталған мақал-мәтелдердің жалпы ұлтымыздың рухани өмірінде алатын орны мен мән-маңызын айқындау өзекті мәселе. Осындай сақталған қастерлі мұраларымыздан көркем сөздің мәйегін тауып таразылай түсу қажет.

Орхон жазуының ең ескі үлгісінің бірі – Талас жазулары – V-VII ғасырлардың мұрасы, бұл жазуларды көп зерттеген ғалым С.Е.Малов болып табылады. Тілдік құрылысы жағынан ескерткіш жазуы ескі қазақ тіліне жақын, сөйлемі мен сөз тіркестері ұғуға жеңіл. «Көрүр көзүм көрмес тег, білір білігім білмөз тег» (көреп көзім көрместей, білгір ақылым білместей) т.б. Бұл сөйлемдер түркі тілдес халықтарға түсінікті және құрылысы жағынан көп өзгешелігі жоқ, қазақтың қазіргі сөйлеу тілінен де алшақ емес. Осыдан болса керек: «Менің түсінігімше, – дейді профессор С.Аманжолов, – қазіргі дулаттар – V-VIII ғ. ежелгі Орхон-Енисей түркілердің тікелей ұрпақтары». Ертедегі өлең, жыр, ертегі, аңыздар, жоқтау, мақал, мәтел, жұмбақтар Орхон жазуларының өзінде де аз кездеспейтіні анық. Ауыз әдебиетінің мұндай түрлерінің ертедегі жазба ескерткіштерден әдебиет пен тіл тарихы үшін қажеттігін ескертсе, екінші жағынан халық өмірі мен байланысы тым әріде жатқанын танытады деп айтуға болады.

Мақал-мәтелдер – халық даналығының қазынасы. Олар ғасырлар бойы қалыптасып, сол халықпен мәңгі бақи бірге жасап, біте қайнасып кеткен дүние, сондықтан да оны жұртшылық жадына сақтап, өзінің күнделікті өмірінде, өзара қарым-қатынасында қолданады. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтық бейнелі поэтикалық жанрдың бір түрі, ғасырлардан екшеліп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөз мәйегі. Таңбашы (жазушы) қолданысына түскен ғасырлар бойы жинақталған тәжірибеден туған фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде өз орнын тауып, шұрайландырылған.

ӘДЕБИЕТ

1. Мұсабекова Ф. Қазақ тілінің практикалық стилистикасы. Алматы., 1982. – 125 б.
2. Шалабаев Б. Көркем әдебиет тілі және оны мектепте оқыту. – Алматы., 1982. – 86 б.
3. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы, 1995, 207 б.
4. Әбікенов М.Т. Сафуан Шаймерденов прозасы тілінің көркемдік ерекшеліктері. Филол.ғ.к. диссерт. –Алматы, 2006.
5. Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенищев, А.М. Щербак. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 676.
6. Орхонские надписи Кюль-Тегин Бильге-Каган Тоньюкук. – Семей: Международный клуб Абая, 2001. – С. 264.

Материал редакцияға 20.03.2018 жылы түсті.

А.ДОСМАЙЛОВА¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Терминология бөлімінің ғылыми қызметкері, ф.ғ.к
Алматы қаласы, Қазақстан

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФИНИЦИЯ МЕТАМӘТІНІҢ ТІЛДІК ҚЫЗМЕТТЕРІ

Аннотация: Терминологиялық дефиниция метамәтін ретінде қарастырылып, дефиниция метамәтінің тілдік қызметтері сараланды.

Тақырыбы: Терминологиялық дефиниция метамәтінің тілдік қызметтері

Түйін: Дефиниция мәтін құру процесінің әр кезеңінде көрініп отырады. Ғылыми мәтіннің толық құрылымына кіреді және оған бағынады, мәтіннің құрамында шағын болады. Сондықтан дефиниция ғылыми мәтін құрамының ажырамас бөлігі метамәтін ретінде қарастырылады.

Тірек сөздер: Дефиниция, мәтін, метамәтін, метатіл

Тема: Лингвистические функции метатекста терминологической дефиниции

Резюме: Терминологическая дефиниция рассматривается как метатекст в тесте, анализируются лингвистические функции метатекста дефиниции.

Ключевые слова: дефиниция, текст, метатекст, метаязык

Subject: Linguistic functions of the metatext of the terminological definition

Abstract: Terminological definition is considered as metatext in the test. The linguistic functions of the definition metatext are analyzed.

Keywords: definition, text, metatext, metalanguage

Ғылыми мәтін құрылымында дефиниция мен терминдер ерекше орын алады. Олар өзара байланыста болып, ғылыми стильдің қалыптасуын, оның жоғары ақпараттылығын, семантикалық, синтаксистік ықшамдылығын қамтамасыз етеді. Ғылыми мәтін дефиницияның табиғи даму ортасы десек те болады. Бұл ретте «Мәтіндегі мәтін» ұғымы маңызды роль атқарады. «Мәтіндегі мәтін» метамәтіндегі табиғи тілдің пайда болуына метатілдік қызмет әсер етеді.

Біздің ойымызша, лингвистикалық терминдерді зерттеуде оларды тек терминдер жүйесінде емес одан да кеңірек, метатіл жүйесінде зерттеу қажет. Тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолдану деңгейі әртүрлі болады. Қоғамда адамдар көбіне тілді тілдесім деңгейінде ғана қолданады. Ал қоғамның бір әлеуметтік тобы тілді тек қарым-қатынас құралы емес, ізденістер жүргізу үшін де қолданады және сол тілде, тіл туралы ғылыми тілдесім жасайды. Тілдің құрамындағы осы тілді метатіл деп ағайды. Метатіл термині алғашқы кездерде тар мағынада – логика және математика ғылымдарындағы қосалқы, жасанды тіл ұғымында қолданылып келген болатын. Бертін келе терминнің мағынасы кеңейіп, ғылым салаларының бәрінде нақты ғылым тілі мағынасында қолданыла бастады. Метатіл негізі қолданушы

субъектінің өмірлік көзқарасын толығымен айқындайды, ғылыми білімнің берілуі мен сақталуына ықпал етеді. Метатіл әрбір тіл жүйесі сияқты, ғылымның ұғымдық аппарат эволюциясы мен дамуының ылғи өзгеріп отыратынын көрсететін жабық субстанция болып табылмайды. Терминнің күрделі құрылымы метатілдің бір бөлігі ретінде, терминологияның көпәспектiлiгiн айқындайтын жан-жақты қорытындысы ретінде қарастырылады.

Тілдің өзі нысан ретінде алынатын зерттеулерде тіл білімі терминдер жүйесінің бірлігі «метатіл» деп аталады. Мамандар арасында «метатіл» анықтамасы туралы пікірлер әртүрлі: метатіл – «екінші дәрежедегі» тіл □1, 7 б.□, «метатіл» – ерекше семиологиялық жүйе □2, 3 б.□, тіл білімінің «метатілі» – терминдер арасындағы жүйелі қатынастар мен жалпы ғылыми лексиканы білдіретін күрделі құбылыс және т.б. □3, 297 б.□.

Ғ. Қалиев мынадай анықтама береді: «Тіл біліміндегі метатіл көбінесе объект тілдегідей тіл бірліктері негізінде жасалады. Сөйтіп, ол табиғи тілді сипаттай отырып, әрі өзі де табиғи тілдің бір бөлігі ретінде көрінеді. Тіл біліміндегі метатіл күрделі құбылыс, оның негізінде, бір жағынан терминаралық жүйелі қатынастар, екінші жағынан, тілді зерттеуде қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерінен тұратын жалпы ғылыми лексика жатыр. Метатіл ғылыми қатынас құралы ретінде соған сай метасөйлеуде нақты байқалады. Метатіл мен метасөйлеудің өзара қатынасы лексикографиялық құралдарды жасауда белгілі бір терминдерді түсіндіру үшін, сөздік мақалаларына метасөйлеудің үзінділерін кіргізіп отырудан көрінеді. Мысалы, «мағына» термині метасөйлеуде қолданылатын бірнеше сөз тіркестерімен сипатталады: «тілдік мағына», «ауыспалы мағына», «сөз мағынасы» т.б. Терминнің мазмұны метатіл жүйесіндегі тіл бірлігі ретіндегі нақты сөйлеу қызметінде толық ашылады» [4, 213 б.].

Жоғарыда атап өткеніміздей ғылымның әрбір саласы үнемі дамып, жетіліп отыратыны белгілі. Тіл білімінің лексикография саласы да уақыт талабына сай ұдайы өзгеріс үстінде болады. Метатіл мәселесін зерттеумен арнайы айналысқан орыс ғалымы Н.Б. Гвишиани лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте былай дейді: «Тіл білімінің метатілі, бір жағынан терминдердің жүйелік қатынастарына, екінші жағынан жалпылама ғылыми лексикаға, яғни тілтанымдық зерттеулердің түрлі аспектілерін сипаттауға қажетті сөздер мен сөз тіркестеріне негізделетін күрделі құбылыс» [5, 220 б.]. Ғалым Н.Б. Гвишиани «К вопросу о метаязыке языкознания» атты ғылыми мақаласында қоғамдық ғылымдардың арасында тіл білімінің алатын орнының ерекше екенін айта келіп тіл біліміндегі ғылыми зерттеудің үш кезеңін атап көрсетеді:

- 1) тілдік деректерді зерттеу;
- 2) ұғымдарды қалыптастыру;
- 3) метатіл жасау.

Тіл білімінің метатілі – тілтанымдық талдаудың ақырғы кезеңі болып табылады [6, 65 б.].

М. Малбақов метатіл ұғымын, лексикографияның және сөздіктің метатілін зерттей келе метатіл ұғымын лексикографияда екі түрлі мағынада қолданылады деген тұжырым жасайды: «Бірінші, жалпы, кең мағынадағы бірінші дәрежелі метатіл – белгілі бір ұғымға берілетін сипаттаманың тілі. Лексикографияның тіліне көшіргенде бұл сөздік бірліктерге берілетін сипаттаманың тілі, яғни сөздіктің метатілі болып шығады. Екінші метатіл – тіл білімінің жекелеген

салалық терминдерін зерттеуде қолданылатын метатіл. Лексикографияның тіліне көшірілгенде бұл лексикографияның жалпы салалық атауларының тілі яғни лексикографияның метатілі болып табылады» [7, 16 б.]. Лексикографиялық аппарат атауларына, олардың атқаратын қызметіне, өзара қарым-қатынас, сөздіктегі қолданыс ерекшеліктеріне қатысты мәселелерге тоқталады.

Термин семантизациясының қызметі ретінде және оның ғылыми мәтіндерде берілуі кезінде метатіл қызметі ерекше қызмет атқарады. Метатіл – металингвистиканың зерттейтін объектісі, ал металингвистика – тілді қолданушы адамдардың санасымен, қоғамдық өмірімен байланысты тілдің ішкі мағыналық ерекшеліктерін зерттейтін тіл білімінің саласы. Металингвистика тіл бірліктерінің табиғаты функциялық заңдылықтарын түсіндіруде аса маңызды орын алады. Металингвистиканың қарастыратыны: сөздің қабылдануы, әртүрлі тілдік мәнмәтіндерде болуы мүмкін ассоциативті жайттарды анықтау, семантикалық тұрғыда саралау логикасы, тілді меңгеру заңдылықтары, сондай-ақ адамзат тілін нысан етіп зерттейтін «екінші қатардағы» тіл туралы ғылым. Дефиниция мәтін құру процесінің әр кезеңінде көрініп отырады. Ғылыми мәтіннің толық құрылымына кіреді және оған бағынады, мәтіннің құрамында шағын болады. Сондықтан дефиниция ғылыми мәтін құрамының ажырамас бөлігі метамәтін ретінде қарастырылады.

Метамәтін әртүрлі ұғымды береді, сондықтан да тіл білімінде бірқатар пікірлер бар. Лингвистер метамәтінге әртүрлі анықтама береді, мұнда метамәтінге «кең» және «тар» мағынада берілген анықтамаларды айтуға болады. Мәтінді қабылдау процесінде мәліметті өңдеу тәсілдерінде немесе мәтін құру кезіндегі тілдік құралдарды пайдаланып авторлық түсінік беру. «Кең» мағынада метамәтін ұғымы ғылыми шығарманың құрылымын құрастырады және автордың мақсатын береді, «тар» мағынада метамәтін тіл туралы пікірлердің жиынтығы. Ғылыми мәтін тілінде терминдер жиі қолданылады, метамәтін тілдің белгілі бір бөлігін интерпретациялайды. Интерпретацияның негізгі нысаны тіл бірлігі ретінде термин болып табылады, рефлексік процестер ғылыми коммуникация шарттарында іске асады. Бұл жағдайда білімді экспликациялау дефиниция арқылы жүзеге асады.

Мәтінді жазушы автор өз мақсатына байланысты қолданып отырған ұғымдарды әртүрлі сипаттауы мүмкін екенін ескере отырып, зат пен құбылыстың бір немесе бірнеше нақты сипаттамасына қарап субъективті жақтарын көруге болады. Жоғарыда айтылғандарды саралай келгенде шартты түрде мынадай сұрақтар туындайды:

- мәтінде метамәтін дефинициясы қалай құрылады
- метамәтін дефинициясының құрылысы қандай бөліктерден тұрады;
- тілдің қандай факторлары интерпретацияға ұшырайды;
- тілдің мағына беру аспектілері қандай;
- тілдік құралдар, олардың арасындағы байланыстар қандай;
- ғылыми мәтінде қолданылатын дефиницияның түрлері қалайша жіктеледі.

Алдымен дефиниция құрылысы екі бөліктен тұратынын, біріншіден – ұғымды анықтау, яғни, терминді анықтау, екіншіден дефиниция метамәтін болып табылатынын қарастырсақ. Мұны былай дәлелдеуге болады:

– мета сөзі грек тілінен аударғанда арқылы, яғни метамәтін сөзін мәтін арқылы деп түсінуге болады, дефиницияның екінші бөлігінде терминнің семантизациялануы көрініс береді, осылайша дефиницияның екінші бөлімі – терминнің мағынасын мәтін арқылы ашу (семантизациялану);

– терминнің мағынасын ашу кезінде (семантизациялану) металингвистикалық қызмет жүзеге асады.

Ғылыми мәтінде терминнің мағынасын ашуда осы көрсетілген дәлелдеулер терминологиялық дефиницияның метамәтіні деген түсінікті қолдануға болатынын көрсетеді. Терминологиялық дефиницияның метамәтіні сол мәтіннің мағыналы құрылымының ажырамас бір бөлігі екенін байқаймыз. Дефиниция ғылыми мәтіннің семантикалық негізгі құрылымына енеді.

Ғылыми мәтіндерде автор термин түсінігін беруде көбіне қолданып отырған термин дефинициясына жүгінеді. Бұдан мынадай қорытынды шығаруға болады: біріншіден, ғылыми мәтіндер терминологиялық дефиницияның қызметін белгілейді (сөздіктерде термин дефинициясы қозғалыссыз статикалық күйде болады), дефиницияның нақты қолданылу аясы мәтін болып табылады, екіншіден, терминологиялық дефиниция бергенде мәтін авторы белгілі бір мақсатты ұстанады, дефиниция қызметінің ерекшелігіне сүйенеді, басқаша айтқанда, мәтінде дефиницияның орындайтын қызметтерін талдағанда дефиницияға жүгінген автордың мақсатына сүйенуге болады.

Ғылыми мәтін таным процесінің көрсеткіші, қорытындысы болып табылатыны белгілі, сондықтан да таным процесіндегі анықтама қызметі ғылыми мәтіндегі анықтама қызметін де орындай алады деп айтуға мүмкіндік бар.

Бұдан шығатын қорытынды термин дефиницияның субституты, яғни қысқартылған дефиницияланған мәтін, термин орындайтын қызметті оның дефинициясы да атқара алады деп ойлаймыз және термин дефинициясының төмендегі қызметтерін белгілейміз.

Аталымдық қызмет – білімді белгілейтін қызмет. Дефиниция әр уақытта анықталатын заттың немесе құбылыс туралы белгілі бір шақта алынған білімнің, таным процесінің белгілі бір кезеңін бекітеді.

Сигнификаттық қызмет кез келген дефиницияда ұғым белгілері мен қасиеті берілетіндіктен, дефиницияларда берілетін ұғым туралы мәлімет болатындықтан бұл қызмет барлық дефиницияларға тән.

Дефиницияны белгілі бір ғылым саласын зерттеуші жасайды, яғни дефиницияның авторы бар. Кез келген мәлімет белгілі бір мақсатта нақты немесе жеке қабылдаушыға арналып жасалады, сондықтан да дефиницияның келесі қызмет түріне білімді беру қызметін жатқызуға болады.

Дефиниция зат немесе құбылыс сипаттамасының қорытындысы болып табылып және әртүрлі ғылымда қысқарту құралы ретінде пайдаланылады. Егер ұғым мазмұнын ашуда пайдаланылатын терминдердің сипаттамасын ғана қолданса, онда ғылымның даму процесі тоқырауға ұшырап еді. Алдыңғы мәтіндердегі бұрынғы білімді қысқартылған, сондай-ақ жинақталған түрде беру арқылы дефиниция құралдық қызметін атқарады.

Дефиниция ғылыми коммуникацияның тиімділігін арттыру қызметін атқарады. Термин дефинициясы ғылыми коммуникацияның маңызды бөлігі болғандықтан ғылыми ақпараттың сақталу ортасы деп айтуға болады. Ғылыми коммуникацияның тиімділігін арттыру процесі туралы айтқанда мына екі факторға тоқталамыз: біріншісі қарым-қатынасқа түскен адамдарға заттың қасиеті мен белгілерін талдауға дефиниция қажет, екіншісі, дефиницияның компрессиясы ұзақ сипаттамаларды қысқартып, ғылыми қарым-қатынаста уақытты үнемдейді, ғылыми мақсатты жетілдіре түседі. Жоғарыда аталған дефиницияның тілдегі негізгі қызметтері ғылыми

коммуникацияны жетілдіруге қызмет етеді деп айтуға болады. Бұдан дефиниция қызметтері өзара байланысты екенін көреміз.

Дефиницияны тікелей мәтіндегі қызметін қарастыру, яғни ғылыми мәтінде қарастыру мәтіндік дефиницияға тән қызметтерді көрсетеді. Ғылыми мәтінді құру кезіндегі автор іс әрекетіне көңіл аударсақ, онда дефиницияның қандай рөл атқаратынын көреміз. Ғылыми мәтін құру кезінде автор зерттеп отырған нысанға сипаттама береді, ғалымдар пікіріне сүйенеді, болжамдар келтіреді, қорытынды шығарады, жеке өз пікірін білдіреді, міне, осы айтылғандар дефиниция көмегімен іске асуы мүмкін деп тұжырымдаймыз. Дефиницияның мәтіндегі атқаратын қызметі белгілі бір мәтін құру әлеуетіне ие болады деп айтуға болады. Яғни, ғылыми мәтін авторының мәтін құрастыру кезінде терминологиялық дефиниция құрастыруына алып келеді. Бұдан дефиницияның белгілі бір мәтін құраушы әлеуеті бар, ол мәтінде атқаратын қызметінде жинақталады деген қорытындыға келеміз.

Дефиницияның мәтін құру процесі туралы айтқанда мәтін логикасы, стильдік белгісі де туралы айта кетуді жөн көрдік. Ғылыми тілдің маңызды стильдік белгісі бола отырып, логикалық ғылыми жұмсалымдық стильге тән ерекшеліктерді құрайды. Дефиниция ғылыми ұғымдар арасындағы логика-семантикалық қарым-қатынастарды, оларды жеке сөйлем ретінде және мәтіндік шығарма ретінде толық көрсетеді. Олар ғылымдағы өзекті мәселе, болжам, дәлелдеу, ғылыми факт, теорияның құрамына енеді. Дефиницияны тезис-ойдың негізгі кілті, тірек фразасын білдіретін, логикалық және мағыналық құрылымын құрайтын қаңқасы деп айтуға болады.

Дефиниция ғылыми ойлаудың негізгі белгісі, таным әрекетінің қорытындысын көрсете отырып, ғылыми мәтіннің мағыналық құрылымының ажырамас бөлімі болып табылады. Ол авторға білімнің нақтылығын жинақтап мәтіннің бірдей қабылдануына көмектеседі, мәтіндегі басты тақырып аясында берілгендерді экспликациялайды және тақырыптағы басты фактілерді ашып көрсетеді. Қорыта айтқанда, ғылыми мәтін құрастыруда дефиниция жан-жақты қатысады.

ӘДЕБИЕТ

1. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Наука, 1982. – 173 с.
2. Ахманова О.С. Предисловие // Словарь лингвистических терминов. – М., 1966 – С. 3-4.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / . – М.: Наука, 1982. – 685 с.
4. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-словарь, 2005. – 440 б.
5. Гвишиани Н.Б. Метаязык // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 29-30.
6. Гвишиани Н.Б. К вопросу о метаязыке языкознания // Вопросы языкознания. – 1983. – №2. – С. 258-259.
7. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктердің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.

Материал редакцияға 14.08.2018 жылы түсті.

Н.Қ.ШҮЛЕНБАЕВ¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Алматы қаласы, Қазақстан

СӨЗДЕРДІ ДҰРЫС ТАҢБАЛАУ ҚАЖЕТ

Аннотация. Соңғы жылдары әр елде латын әліпбиіне көшу үрдісі жүріп жатыр, ал кейбір елдер бұрынға кириллицада қала тұруды да жөн санауда. Бауырлас өзбек, әзірбайжан, түркімен жұрты латын әліпбиіне көшкеніне де жиырма шақты жылдың жүзі болды. Алайда сол елдердің әліпбиі теңдессіз саналып, қоғамда қиындықсыз еніп кетті деп айтуға да болмас. Оның себебі – әріптерді дұрыс таңбаламаудағы қиындықтар, жаңа әліпбидегі шығып жатқан әдебиеттің аздығы, компьютерде арнайы бағдарламалардың болмауы.

Түйін: Бұл шешімді жалпы қазақ қоғамы қолдап, дереу үн қата бастады. Аталған үрдіс халқымыздың әлемдік өркениет көшінен қалмауына, күнделікті, жылдам өзгеріске ұшырап жатқан қоғамда жылдам әрі нақты, шынайы ақпарат алуына бастап апарар даңғыл жол болары сөзсіз. Сонымен бірге, сандаған жылдар бос кеңістікті ақпаратта болған түркітілдес халықтармен, шетелдегі қандас бауырларымызбен шынайы, жылдам ақпарат алуымыз, жалпы байланысымыз қалыпты сарынға түсер еді.

Тірек сөздер: әліпби, қазақ ұлттық әліпбиі, латын қаріпі, шетелдік тәжірибе, латыннегізді әліпби, дыбыс, таңба, дәйекше

Тема: Слова должны быть правильно обозначены

Резюме: Этого решения поддержало казахское общество вообще и начала быстро реагировать. Названная тенденция безусловно будет широкой дорогой, который приведет народ к мировой цивилизации, и способствует получить точную, достоверную информацию быстро, каждодневно меняющемся обществе. Вместе с этим, могли бы регулироваться отношения с тюркоязычными народами, зарубежными родственными братьями, которые долгие годы находились в пустом, вакуумном информационном пространстве.

Ключевые слова: алфавит, национальный казахский алфавит, латынский шрифт, зарубежный опыт, звук, акутный алфавит, знак, диакритика

Subject: Words must be correctly marked. This trend will certainly be a broad road that will lead the people to world civilization, and it helps to obtain accurate, reliable information quickly, changing society every day. At the same time, relations with Turkic-speaking peoples, foreign kindred brothers, who for many years were in an empty, vacuum information space, could be regulated.

Abstract: This decision was supported by the Kazakh society in general and began to react quickly.

Keywords: alphabet, national Kazakh alphabet, Latin graphics, foreign experience, sound, sharp alphabet, sign, diacritics

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты халыққа Жолдауын жариялағанына да бір жылдан асты. Ол жолдауды халқымыз ерекше ынтамен тыңдап, ондағы мәселерге зор мән берді. Өйткені мұнда қазақ ұлтының тағдырына, болашақта оның Мәңгілік ел болып тіршілік етуіне қатысты тағдыршешті, тарихи мәселелерге басты назар аударылып, халық игілігіне жарар бастамалар болашаққа жол тартты. Соның бірі әрі бірегейі – 2025 жылға дейін қазақ жазуын латыннегізді жаңа әліпбиге көшіру.

Бұл шешімді жалпы қазақ қоғамы қолдап, дереу үн қата бастады. Аталған үрдіс халқымыздың әлемдік өркениет көшінен қалмауына, күнделікті, жылдам өзгеріске ұшырап жатқан қоғамда жылдам әрі нақты, шынайы ақпарат алуына бастап апарар даңғыл жол болары сөзсіз. Сонымен бірге, сандаған жылдар бос кеңістікті ақпаратта болған түркітілдес халықтармен, шетелдегі қандас бауырларымызбен шынайы, жылдам ақпарат алуымыз, жалпы байланысымыз қалыпты сарынға түсер еді.

Соңғы жылдары әр елде латын әліпбиіне көшу үрдісі жүріп жатыр, ал кейбір елдер бұрынға кириллицада қала тұруды да жөн санауда. Бауырлас өзбек, әзірбайжан, түркімен жұрты латын әліпбиіне көшкеніне де жиырма шақты жылдың жүзі болды. Алайда сол елдердің әліпбиі теңдессіз саналып, қоғамда қиындықсыз еніп кетті деп айтуға да болмас. Оның себебі – әріптерді дұрыс таңбаламаудағы қиындықтар, жаңа әліпбидегі шығып жатқан әдебиеттің аздығы, компьютерде арнайы бағдарламалардың болмауы. Мұның өзі прогресске емес, регресске алып келуі де ғажап емес еді. Осыған байланысты, латын әліпбиіне көшкен елдер осы жылдар ішінде бірнеше рет реформа жасаған екен. Бір жағынан, әр ел өзінше әліпби жасағаннан кейін, бауырлас елдер бірін-бірі түсінуде қиындайтыны рас. Тіпті «латынға бекер көштік, біз қателестік, сіздер қателеспейсіздер» деген сарындағы сөздерді де айтылып жүрді. Кейбір ғалымдар «жалпы түркі әліпбиіне көшсек қайтер еді» деген пікірлерді де айтып жүр.

Бұл үрдіс қазақ қоғамында да үлкен талқыға түсіп жатыр. Елбасы бас болып, халық қолдап 2025 жылға дейін латын әліпбиіне көшуді қолға алуда. Сондықтан асықпай, өзге елдер тәжірибелерін етене зерттеп, кейін опық жеп өкінбейтіндей, тіл ерекшелігін, жасалар әр қадамды екшеп барып көшкен жөн болары сөзсіз. Бұл түйткілді мәселенің саяси, экономикалық, әлеуметтік жағы бар екендігін де жіті назарда ұстағанымыз жөн. Осыған байланысты, жеке тұлғалар, мекемелер, сала, фонетика мамандары өз жобаларын үкіметке ұсынды. Біраз ұсыныстар жұрт көңілінен шығып жатса, енді бірі «осы латын әліпбиінің жобасы» деп айтуға ауыз бармастай болып жатады. Бұл орайда бұрындары профессор Ә.Жүнісбектің жобасы жұрт көңілінен шығатындай көрініп еді. Енді осы жобаға және бұрын-соңды қолданылған әліпби жобаларына біраз тоқталайық.

Ә. Жүнісбектің жалпы дыбыстарды таңбалаудағы нақтылығына, оларды заманауи ғылым-білімге, жалпы түркі дүниесіне жақындатуға, компьютерге икемдеуге әрекет еткеніне тәнті боласыз. Бұл әліпбиге қарап отырып және осы әріптермен жазылған мәтінді еш қиындықсыз оқу барысында өзінді бұрыннан латын әліпбиінде жазып, оқып жүргендей сезінесің, ерекше бір шаттыққа кенелесің, бойыңда көтеріңкі көңіл-күй пайда болатын тәрізді. Болашақта осы әліпби енсе деп армандадық та.

І кесте – Фонетика маманы, профессор Ә. Жүнісбектің ұсынған әліпби жобасы:

Қазақ ұлттық латын әліпбиі							
№	Кирилше	Латынша	Аталуы	№	Кирилше	Латынша	Аталуы
1	А а	A a	а	14	Ң ң	Ŋ ŋ	ың
2	Ә ә	Ә ә	ә	15	О о	O o	о
3	Б б	B b	бы	16	Ө ө	Ɔ ɔ	ө
4	Ғ ғ (-Гг)	G g(-Gǵ)	ғы (-гг)	17	П п	P p	пы
5	Д д	D d	ды	18	Р р	R r	ыр
6	Е е	E e	е	19	С с	S s	сы
7	Ж ж	J j	жы	20	Т т	T t	ты
8	З з	Z z	зы	21	У у	W w	уу
9	И и	Y y	ый	22	Ү ү	U u	ү
10	Қ қ (-Кк)	Q q	қы(-кі)	23	Ү ү	Ь ь	ү
11	Л л	L l	ыл	24	Ш ш	S s	шы
12	М м	M m	мы	25	Ы ы	I i	ы
13	Н н	N n	ны	26	І і	I i	і

Ғалым қазақ тіліндегі дыбыстарды 26 әріппен таңбалауды ұсынады. Әрине, әріптер санының қысқалылығы, нақтылығы дұрыс. Туыстас екі дыбыс (мысалы, к-қ, ғ-г) бір әріп ретінде саналады, яғни, екеуі екі рет саналмайды, бір әріптік ретте (мысалы, ғ-г – әліпбидегі 4-әріп, қ-к 10-әріп) беріледі, бірақ түрліше (ғ-Gǵ, г-Gg Qq-қ, к-Kk болып) таңбаланылады. Олай болса, н-ң, о-ө, ү-ү, ы-і дыбыс жұптарын да бір әріптік санда беріп, әртүрлі таңбалауға болатын еді, сонда әріп саны азая түседі емес пе.

Енді әріптерді таңбалаудағы көз үйрене қоймаған, әзірше қараған көзге ерсілеу көрінетін әріптерді айтып өтсем. Әліпбиде ө дыбысы Цц, ү дыбысы Ъъ, н дыбысы Ыы таңбаларымен беріліпті. Меніңше, мұндай дыбыстарды өз жұптарына ұқсастырып, қосымша белгі-ноқат қосып таңбалаған дұрыс болатын тәрізді. Мысалы, ө-ні Ӗӓ, н-ды Ӧӧ, ү-ні Ӱӱ таңбасымен таңбаласак қалай болар екен деп пікір қосқым келеді.

Енді осы әліпби арқылы бір сөйлем жазып көрсек. Мен А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында қызу қызметкер болып қызмет істеймін. Байқап отырғанымыздай, осылай жазсақ еш қиындықсыз оқи береріміз сөзсіз еді. Алайда жоба ескеруісіз қалды.

Ы.Алтынсариннің Орынбордан 1864 жылы шыққан «Киргизская (казахская) хрестоматия», 1871 жылы шыққан «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» атты алғашқы оқулықтары «миссионерлік кириллицамен» басылыпты. Кирилл әліпбиінен қазақ тіліне лайықталып жасалған «миссионерлік кириллица» 1917 жылға дейін араб әліпбиімен қатар ішінара қолданылып келді. Татар ғалымы А.Мақсудидың «Мұғалім сәні» (1892) атты әліппесі Қазақстанда сауат ашуда көп қолданыс тапты. Әліппеде барлығы 29 әріп таңбасы, 1 белгісі (*) бар. А.Мақсуди әліппесі мен А.Байтұрсынұлының араб әліпбиінде (қадим) жасаған (1912, 1914) «Қазақша алифбасында» бір ғана у әрпімен бес дыбысты (о, ө, ү, у) белгіледі, и әрпін үш дыбысқа (ы, і, и) пайдаланды. Сөз ішіндегі қысаң дауыстыларды жазбау сөздердің дыбыс, буын, құрамын анықтауда қиындық келтірді: қйсық – қисық, алу – алұу, салқн – салқын, т.б. (2-кесте).

2-кесте – Қолданыста болған әліпбилердің салыстырмалы кестесі

№	Миссионерлік кирилл 1870	Араб әліпбиі 1924	Латын әліпбиі 1929	Кирилл-қазақ әліпбиі 1940	Дыбысталуы
1	Аа	ا	Аа	Аа	/a/
2	Әә	ا	Әә	Әә	/æ/
3	Бб	ب	Вв	Бб	/b/
4	Уу	و	Уу	Вв	/v/

5	Гг	گ	Gg	Гг	/g/
6	-	ق	Qq	Ғғ	/y/
7	Дд	د	Dd	Дд	/d/
8	Ее	ه	Ee	Ее	/e/, /je/
9	(Йо йо)	-	-	Её	/jo/, /je/
10	Жж	ج	Cc	Жж	/z/
11	Зз	ز	Zz	Зз	/z/
12	Ии	ي	-	Ии	/uj/, /ij/
13	Йй	-	Jj	Йй	/j/
14	Кк	ك	Kk	Кк	/k/
15	-	ق	Qq	Кк	/q/
16	Лл	ل	Ll	Лл	/l/
17	Мм	م	Mm	Мм	/m/
18	Нн	ن	Nn	Нн	/n/
19	Нн	ن	Dn	Нн	/ŋ/
20	Оо	و	Oo	Оо	/o/, /o/
21	Об	و	Өө	Өө	/ø/
22	Пп	پ	Pp	Пп	/p/
23	Рр	ر	Rr	Рр	/r/
24	Сс	س	Ss	Сс	/s/
25	Тт	ت	Tt	Тт	/t/
26	Уу	و	Vv	Уу	/w,yw/,uw/, tw/
27	Уу	و	Uu	Үү	/x/
28	Үү	و	Yu	Үү	/y/
29	-	-	Ff	Фф	/f/
30	Хх	-	Hh	Хх	/x/
31	-	-	-	Һһ	/h/
32	(Тс тс)	-	-	Цц	/ts/
33	(Тш тш)	-	-	Чч	/tʃ/
34	Шш	ش	Cc	Шш	/ʃ/
35	(Шш шш)	-	-	Щщ	/ʃʃ/
36	-	-	-	Ъъ	
37	Ыы	-	bb	Ыы	/u/
38	Ии	ي	Ii	Ии	/i/
39	-	-	-	Ьь	
40	Ее	ي	-	Ээ	/e/
41	(Йу йу)	-	-	Юю	/jʏ/, /jy/
42	(Йа йа)	-	-	Яя	/ja, /jæ/

А.Мақсуди әліппесіндегі (1892) әріптердің оқытылу реті: ف ه و ل ك ب ي ن ت م ز ر ا*ظ ذ ض د ع غ ج خ ج ط ص ث س ش ق

Ал А.Байтұрсынұлы (1928) әліппесіндегі әріптердің оқытылу реті мынадай: ن و ز ر ا ا و و گ ئ ك ه پ ك ج م ع ش و ي و د ل ب ي ق ت س

А.Байтұрсынұлының ықшамдаған араб әліпбиімен не айтылса соны жазып, не жазылса соны оқуға болатын. Оған дейін бір сөз бірнеше түрлі болып оқылатын. Әліпбидің құндылығы осында. Классикалық араб әліпбиінен ол (ه – h, ح – k, خ – x, ف – p, ج – ш, ث – тыс, ذ – з, ض – з, ظ – з, س – с, ط – т, غ – f, ا) 13 әріпті кемітіп, әліппенің басынан аяғына дейін оңай, қысқа сөздерді алу, әр дыбысқа жеке әріп арнау ұстанымын ескерген. А.Байтұрсынұлының 1928 жылғы әліппесінде а дыбысымен бірге (басқа дыбыстарды емес) з, р дыбыстарының өтуінің себебі – араб әліпбиіндегі басқа дыбыстарға қарағанда, бұл дыбыстардың жазуға жеңілдігі, яғни бір ғана элементтен тұруы (ا, p, z) және сөз басында, ортасында, соңында өзгеріске ұшырамайтыны, тек алдыңғы дыбыспен жалғасатыны, екіншіден сөз құрау икемділігі қарастырылған. Оқулық мазмұнында әріп таныту, оқу, сөйлету, жазып үйрету, т.б. мәселелердің кіріктіріле жасалуы бүгінгі күнге дейін жал-

ғасуда. А.Байтұрсынұлының әліпбиінде барлығы 24 дыбыс таңбасы беріліп, *ә, і, ү, ө* дыбыстары сәйкес жуан дауыстыларға дәйекше қою арқылы жазылып, сингармонизм заңдылығына сүйеніп жасалған. «Әліб-бійдің» қазіргі әліппелерден ерекшелігі: алғашқы сабақта бірнеше дыбыс бірден таныстырылады. Мұндай әдісті Ғ.Мүсірепов пен А.Байділдин (1929), С.Кеңесбаев (1935) жалғастырып келді. «Әліб-бій» (1928) осы уақытқа дейін дыбыстардан сөз құрау, сөздерден сөйлем құрау тәсілдері, жалпы ғалымның әліппесінің артықшылықтары тұрғысында талданып келді. Ғалымның оқулықтары кейін басқа оқулықтар мен оқу бағдарламаларын жасауда маңызды рөл атқарды.

1929 жылы Қазақстан Орталық Атқару Комитеті Президиумы мен Қазақ АССР Халық Комиссарлары Советі латын графикасы негізінде жасалған қазақ әліпбиін бекітті. Қ.Басымұлының 1932-1937 жылдары Қазақстан баспасынан шыққан «Жаңа әріп пен жаңа емле және дыбыстарымыздың жіктері», Ғ.Бегалиевтың «Әріп, дыбыс, буын», латын әліпбиіндегі «Әліппеге әдіс жөнінен жетекші» атты әдістемелік құралдарда сауат ашу әдістемесінің өзекті мәселелері қарастырылды. Дыбыстардың орын тәртібі түбегейлі шешілмегенмен, авторлардың бірқатары дидактикалық қағидаларды ескеріп отырғаны байқалады. Сауат ашу әдістемесінің тарихын зерттеу барысында Т.Шонанов мен М.Жолдыбаевтың 1935 жылғы «Әлжрре» оқулығына әдістемелік талдау жасауға болады. Әліппедегі әріптер реті «әлжрре» (алфавит) деп аталып, былайша берілген: Aa Bb Cc Çç Dd Ee Əə Gg Ğğ Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn Ŋŋ Oo Өө Pp Qq Rr Ss Tt Uu Vv Yy Zz Ыь. Мұнда барлығы 29 әріп, ал бұдан кейінгі С. Кеңесбаевтың (1940) латын әліппесінде 32 әріп болды (2-кесте). Оған *ф, х, й* дыбыстары қосылған. Т.Шонанұлының «Әлжрре» оқулығының кейінгі әліппелерден *ерекшелігі* – дыбыстық талдау жасағанда алдымен сөзді буынға бөледі, сонан соң дыбыстарға ажыратады, *талдауға өтілген дыбыстардан* тұратын сөз алады. Бұлай еткенде балалар сөзде қанша буын, әр буында қанша дыбыс барын іс жүзінде көзбен көріп саналы түрде меңгереді. «Әлжрре» оқулығындағы *кемшіліктер* – дыбыстан басталып, буын, сөз, сөйлем реті сақталмай, керісінше, әліппе кезеңі бірден тұтас (*бала*) сөзді оқытудан басталады да, осылайша күн сайын жаңа сөз қосылып отырады, содан кейін сөздерді буынға, буынды дыбысқа ажыратады. Т.Шонановтың «Әлжрре» оқулығында берілген материалдарды жүйелеп бере алмауының *себебі*: А.Байтұрсынұлының «Әліб-бійінде» (араб әліпбиі) әріптердің баспаша-жазбаша, үлкен-кіші түрінің болмауынан деуге болады.

1941 жылы әліппе С. Кеңесбаев, Ғ.Бегалиевпен бірлескен авторлықта кирилл-қазақ әліпбиіне аударылып, елімізде сауат ашуда көп жылдар бойы қолданыс тапты. Берілген материалдардан әліппеге дейінгі кезеңнің өзінен оқулықтың оқу мен жазуды кіріктіре оқыту (интеграция) әдісіне негізделген. Әріптердің өтілу реті: а, п, г, с, і, с, о, з, е, ә, т, м, қ, ө, у, к, і, р, ж, с, б, о, ғ, д, г, ұ, у, ң, х, в, ф, һ. Оқу және жазуды кіріктіріп оқыту соңғы жылдары 1998 жылдан кейінгі әліппелерде қайта қолданылып келе жатыр. Оған дейін біршама жылдар оқу-жазу екеуі екі бөлек сабақ ретінде қарастырылып, сабақ кестесіне оқу, жазу сабақтары болып жеке-жеке беріліп келген. С.Кеңесбаевтың «Әлжрре» оқулығындағы дыбыстық талдаудың айырмашылығы – өтілген дыбыстардан тұратын сөздер алынып, суреттегі заттың атын балалар өздеріне таныс дыбыстардан саналы түрде шығарып, ол сөзде қанша дыбыс, қанша әріп бар екенін өздері ажыратады. Ал бүгінгі күн «Әліппелерінде» (1998, 2001, 2004) дыбыстық талдауға өтілмеген дыбыстары бар сөздер алынып,

сурет бойынша ауызша айтуда ғана қолданылады, талдауға берілген сөздің қанша дыбыстан тұратынына және сөздің қай дыбыстан басталатынына мән береді (мұнда жаңа дыбыс қашанда сөздің басында болады). С.Кеңесбаевтың сауат ашуда дыбыстарды *саналы түрде меңгерту әдісі* тиімді екені анықталып, латынға негізделген сауат ашуда қолданылды.

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің 1940 жылы өткізілген бесінші сессиясында латын алфавитінен орыс графикасы негізінде жаңа әліпбиге көшу туралы заң қабылдап, оның барлық әріптерін қабылдады. Содан 1950 жылдарға дейін қазақ әліпбиінің құрамы тұрақтамай, әсіресе бастауыш білім беруде едәуір қиындықтар туғызды. Бұл – қазақ тіл біліміндегі бүгінгі күнге дейін *шешілмей келе жатқан үлкен мәселе*. Мектеп, арнаулы орта, жоғары оқу орындарының оқулықтарында қазақ дыбыстарын әр ғалымның өзінше қарастыруымен әрқалай түсіндіріліп, бірізділік болмай келе жатыр.

1986-1987 оқу жылынан бастап мектеп реформасы халыққа білім беру жүйесінде балаларды *алты жаспан оқытуды* қолға ала бастады. Бұл мәселені психологиялық жағынан В.В.Давыдов, Д.Б.Эльконин, П.Я.Гальперин, педагогикалық, әдістемелік жағынан А.П.Усова, А.И.Воскресенская, С.П.Редозубов т.б., кешенді түрде А.М.Пышкало, Ш.А.Амонашвили, М.Мұқанов зерттеп, оқытудың мазмұнына, оқу әрекетін ұйымдастыру мен оған қажетті жағдайлар жасауға қатысты мәселелерді анықтады. Б.Баймұратованың басқаруымен жарық көрген «Алты жастағы балаларды оқыту мәселелері» атты жинақта күн тәртібін ұйымдастыру, балалардың физиологиялық, психологиялық даму ерекшеліктері, оқу-жазуға, сөзді дұрыс айтуға үйрету, сөйлеу тілін дамыту мәселелері қарастырылды. Үш жылдық білім берудің төрт жылдыққа ауысу мүмкіндіктерін қарастырды. Жаңа буынның «Әліппе» оқулығы профессор Ш.Әуелбаевтың жетекшілігімен ғылыми қызметкерлер Ә.Наурызбаева, Р.Ізғұттынова, А.Құлажановалармен авторлық бірлестікте жазылып, қысқа мерзімде оқу-жазуды үйрету, оның ой-өрісі, сөйлеу тілін дамытып, алғашқы ұғымдар негізін қалау мақсатын көздеді.

Латынға негізделген қазақ әліпбиінің жобаларын жасауға атсалысып, өз ойларын бөлісіп жүрген ғалымдар: Ә.Қайдар, М.Жұрын, Ә.Жүнісбеков, М.Өтелбаев, Ж.Уғтай, Д.Әубәкір, Ж.Аймағанов, М.Алтай, М.Хасенов, Ж.Бапыш, И.Томай, К.Мұсаұлы, Д.Қамзабекұлы, С.Мәметов, т.б. ҚР ҰҒА президенті, академик М.Жұрын «Латын әліппесіне сапар» атты мақаласында латын әліпбиін құруда мынадай қағидаларды басшылыққа алады:

- 26 әріптен тұратын латиница қорын толығымен қолдану;
- емле ереже қазіргі қалыптасқан күйінде сақталып, келешекте өзінің табиғи жолымен, ғылыми зерттеу жолымен даму керек;
- «бір дыбысқа – бір әріп» қағидатын қолдану қажет;
- латын тілін қолданатын түркі тілдес елдердің тәжірибесін ескеру;
- қолданыстағы кириллицаның 42 әрпінің қазақ тілінің табиғатына жат әріптерін қысқартып, қалғанын жаңа қазақ-латын әріптерімен беру. Әдіскер ғалымдар Т.М.Әбдікәрім, Ф.Ш.Оразбаевалар латын әліпбиінің артықшылықтарын айта келе, қазақ тілінің дыбыстық жүйесін тіл ерекшелігіне лайықтаудың сауат ашуда үлкен маңызы бар екенін айтса, белгілі фонетист Ә.Жүнісбеков жазу өзгертуді жай таңба ауыстыра салу деп қарамай, оны бір үлкен реформа деп қабылдау керектігін, латынға көшсек, 60 шақты ережеден тұратын қазіргі (кирилл) емле ережелеріміздің 15-і ғана қалатынын айтады. Бұл да – тіліміздегі шешілмей келе

жатқан мәселелердің бірі. Қазіргі қазақ тіліндегі артық дыбыстарға байланысты ережелердің шамадан тыс көптігі, бастауыш білім беруден бастап ЖОО-да көптеген қиындықтар туғызып жүргені анық.

Компьютерде кез келген бас әріп, кіші әріп (символдар) код арқылы ажыратылады. Компьютердегі бағдарламалардың күрделілігі, оларды жасауға өте көп қаржы жұмсалатыны, төл әріптердің кодтау кестесінде жоқтығы көптеген қиындықтар туғызуы мүмкін. Білім беруді әлемдік электрондық жүйеге қосуға байланысты латын әліпбиіне көшудің қажеттіліктерін анықтау қажет.

1) *Лингвистикалық қажеттілік*: Қазақ әліпбиіндегі дыбыстар құрамын қайта қарап, оның табиғи заңдылықтарын сақтау. Бұған латын әліпбиіне көшу арқылы жетуге болады.

2) *Техникалық қажеттілік*: жүздеген бағдарламалау тілдерін, деректер базасын басқару жүйесі, мәтін редакторлары, тоғыз төл әрпіміздің кодтау кестесінде жоқтығы компьютерде жұмыс істеуде қиындықтар туғызады. Бұл мәселені латынға көшу арқылы реттеуге болады.

3) *Саяси қажеттілік*: Латынға көшсек, басқа елдеріндегі қазақтардың елге келуге деген ниеттері пайда болып, сәл де болса қазақ ұлтының санын көбейтуге септігі болады және түркітілдес елдермен белгілі бір дәрежеде қарым-қатынас жасалады.

4) *Жаһандану тұрғысындағы қажеттілік*: ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, өркениетті ел қатарына қосылуда тілді дамыту, кез келген ел мамандарымен бәсекеге қабілетті, әлемдік білім, ғылым, техниканы меңгеруге жол ашуға мүмкіндік жасайды. Интернетке латын әліпбиімен енсек, әлем қазақтарымен тығыз байланыс жасай аламыз.

5) *Экономикалық қажеттілік*: Қазіргі кирилл-қазақ әліпбиіне қарағанда, жаңа әліпби жобасы қай жағынан болса да тиімді болмақ, біріншіден, таңба саны аз болғандықтан, оқу-жазуда уақыт үнемделеді; екіншіден, бастыруға материал аз шығындалады; үшіншіден, қаржы жағынан әлдеқайда тиімді.

Әліпби сауат ашумен, оқыту ісімен және емле ережелерімен, жалпы айтқанда сауатты оқып-жазумен тікелей байланысты. *Графикалық қағида бойынша*, әртүрлі фонемалар бір ғана әріппен таңбаланбай, өзіне арналған жеке таңбасы (әріп) болуы керек деген басты қағидаға негізделмесе, сауат ашу, емлені үйрену қиындай түседі. А.Байтұрсынов әліпбиге тек қазақ тіліне тән дыбыстарды қамтыған. Кейіннен латын әліпбиін жасаушылар (1929) осы әліпбиді негізге алғанмен, кеңестік саясат әсерінен бірте-бірте орыстың барлық дыбыс таңбаларын қамтитын әліпбиге айналды (3-кесте).

3-кесте – Қазіргі қазақ әліпбиінің құрамы

Қазақ әліпбиі		
	Орыс әліпбиі	
Орыс тіліне тән дыбыстар	Ортақ дыбыстар	Қазақ тіліне тән дыбыстар
ё, ч, ш, я, ю, ц, ф, в,	а, б, г, д, е, ж, з, и, к, л, м,	ә, і, н, ғ, ү, ұ, к, ө, (һ)
й, э, ь, ъ	н, о, п, р, с, т, у, х, ш, ы	

Орыс тіліне тән 12 дыбыс, қазақ тіліне тән 9 дыбыс, екі тілге ортақ дыбыстар саны – 21. Қазақ әліпбиі орыстың барлық дыбыстардан және қазақ тіліне тән тоғыз дыбыстан тұратынын байқауға болады. Таза қазақ әліпбиі арқылы білім беру үшін орындалатын міндеттер:

- қолданыстағы әліпбиді тіл ерекшелігіне лайықтап, құрамын нақтылау;
- латын әліпбиіне негізделген қазақ әліпбиін жасау;
- жаңа әліпбиге байланысты нақты емле ережелерін бекіту.

Басқа елдердің латынға негізделген әліпбилерін жан-жақты қарастыра отырып, оған қойылатын талаптар, негізге алынған ұстанымдар анықталды. Нәтижесінде бастауыш сынып оқушысы меңгеруіне қиындық келтірмейтін, латынға негізделген әліпби жобасы ұсынылды.

Енді латын әліпбиіне көшкен біраз елдердің тәжірибелеріне шолу жасап көрелік. Латыштардың қазіргі әліпбиінде 33 әріп таңбасы бар, олардың 11-і үш түрлі диакритикалық белгілермен берілген. Латынның *Q q, W w, X x, Y y* таңбалары әліпбиге алынбаған. *Макрон* (Ā) – әріптің үстіне жазылатын, дауыстының ұзақтығын білдіретін, келесісі *гачек* (Č) – *ызың* дауыссыздарға (ч, ж, ш) қойылатын, *седиль* (Ń) – дыбыстың жұмсактығын (палатализация) білдіретін белгі. Соңғы белгі (*седиль*) *ң* дыбысын белгілеуде қолданылған. Түріктердің қазіргі қолданыстағы әліпбиінде 5 қосымша (диакритикалық) белгі (Ğğ, Öö, Üü, Şş, Çç) және әліпби құрамында латыннан басқа да таңбалар бар. Өзбек әліпбиінде 2 диакритикалық белгі (O`o`, G`g`), үш қосарлы дауыссыз (Hg hg, Sh sh, Ch ch) әліпби талаптарына сәйкес келмейді. W таңбасын әліпбиге қоспаған. Ал ұсынып отырған жобада төрт қосымша белгісі бар дыбыс таңбасы бар. Қосарлы таңбамен алынған дыбыс жоқ, барлығы латын таңбалары. Әзербайжанның латынға негізделген әліпбиінде 32 таңба (әріп) бар. Бұл дыбыстардың бесеуі қосымша таңбамен берілген (Чч-Çç, Ғғ-Ğğ, Өө-Öö, Үү-Üü, Шш-Şş). Ы дыбысына нүктесіз і таңбасы алынған, ә дыбысына ә таңбасы алынған. Бұл екі таңба (і, ә) – латын әліпбиінде жоқ таңбалар. Сонымен, әліпби құрамында 7 дыбыс латын әліпбиімен сәйкеспейді. Латынның ү дыбысына и таңбасын қосымша белгімен бергеннің орнына w таңбасын алса әлдеқайда тиімді болар еді. Әзербайжан әліпбиінің өзбек әліпбиімен салыстырғандағы жетістігі – қосарлы таңбалардың жоқтығы, кемшілігі – w таңбасын әліпбиге енгізбегендері. Түркімендердің латын әліпбиінде 30 дыбыс таңбасы, 8 қосымша белгі бар. Оның есесіне түркімендерде қосарлы таңбалар жоқ. Латынның С, V, Q, X таңбаларын қолданбаған. Осы төрт дыбысты әліпбиге алғанда 4 қана таңба қосымша белгімен болып, компьютерде жазуға жеңілрек болған болар еді. Өзбек әліпбиінде барлығы 29 әріп және 1 белгі бар. 29 дыбыстың – 6-ы дауысты, 23-і дауыссыз дыбыстар, 2 диакритикалық, 3 қосарлы таңбамен берілген. Әліпбиге латынның w таңбасы алынбаған.

4-кесте – Әліпби жобаларының шетел жобаларымен салыстырмалы кестесі.

№	1926 Араб	1928 Лат. әл	Кир. әліпб.	Интер-нет	Латыш әліпбиі	Әзерб. әліпбиі	Түрік әліпбиі	Түркімен әліпбиі	Өзбек әліпбиі
1	ا ا ا ا ا ا ا ا	Aa	Аа	Аа	A a	Аа	Аа	Аа	Аа
2	آ	Әә	Әә	А`a`	А	Әә	-	Ää	-
3	ب	Bb	Бб	Bb	Bb	Bb	Bb	Bb	Bb
4	گ	Gg	Гг	Gg	Gg	Qq	Gg	Gg	Gg
5	ع	Ƣƣ	Ғғ	G`g`	Ƣ	Ğğ	Ğğ	Ff	G`g`
6	د	Дд	Дд	Дд	Dd	Dd	Дд	Dd	Дд
7	ه	Ee	Ее	Ee	Ē	Ee	-	Ee	-

8	ح	Çç	Жж	Jj	Ž	Jj	Jj	Jj/Žž	Jj
9	ز	Zz	Зз	Zz	Zz	Zz	Zz	Zz	Zz
10	ي	Jj	Йй	Ii	Jj	Ii	Yy	Ii	Yy
11	ك	Kk	Кк	Kk	Kk	Kk	Kk	Kk	Kk
12	ق	Qq	Ққ	Qq	Қ	Gg	-	-	Qq
13	ل	Ll	Лл	Ll	L, ĺ	Ll	Ll	Ll	Ll
14	م	Mm	Мм	Mm	Mm	Mm	Mm	Mm	Mm
15	ن	Nn	Нн	Nn	Nn	Nn	Nn	Nn	Nn
16	ڭ	Ŋŋ	Ңң	N'n`	Ŋ	-	-	Ŋŋ	Hg hg
17	و	Oo	Оо	Oo	Oo	Oo	Oo	Oo	Oo
18	ۇ	Өө	Өө	Òò	-	Öö	Öö	Öö	O`o`
19	پ	Pp	Пп	Pp	Pp	Pp	Pp	Pp	Pp
20	ر	Rr	Рр	Rr	Rr	Rr	Rr	Rr	Rr
21	س	Ss	Сс	Ss	Ss	Ss	Ss	Ss	Ss
22	ت	Tt	Тт	Tt	Tt	Tt	Tt	Tt	Tt
23	ۇ	Vv	Уу	Ww	Uu	Uu	Uu	Uu	Uu
24	ۇ	Uu	Үү	Uu	Ü	-	-	-	-
25	ۇ	Yy	Үү	Üü	-	Üü	Üü	Üü	-
26	ش	Cc	Шш	Ss`	Š	Šš	Šš	Šš	SHsh
27	ى	Ьь	Ыы	Yy	-	ИИ	ИИ	Yy	-
28	ى	Ii	Ii	Ii	-	-	-	-	-
29	-	Hh	Xx	Hh	Hh	Xx	Hh	Hh	Xx
30	-	-	Һһ	-	-	Hh	-	-	Hh
31	-	-	Фф	Ff	Ff	Ff	Ff	-	Ff
32	-	-	Вв	Vv	Vv	Vv	Vv	Ww	-
33	-	-	Чч	C`c`	Č	Čč	Čč	Čč	CHch
34	-	-	Щщ	Cc cc	-	Cc	-	-	-
35	-	-	Цц	Jj	Cc	-	-	-	Cc
36	-	-	Ээ	Ie ie	Ee	-	Ee	-	Ee
37	-	-	Юю	Iu iu	-	-	-	-	-
38	-	-	Яя	Ia ia	-	-	-	-	-
39	-	-	Ёё	Io io	-	-	-	-	-
40	-	-	Ии	Г`г`	Ii	Yy	Ii	Yy	Ii
41	-	-	ь	-	-	-	-	-	-
42	-	-	ъ	-	-	-	-	-	-
							Сс(дж)		
	28	29	42	39	33	32	30	29	30

Өзбектер *ң* дыбысын – *ng* қосарлы таңбасымен таңбалаған. Бұл дыбыстардың тіркесі роман-герман тілдерінде кездеседі. Француз тілінде бұл екі дыбыс қатар келгенде бірде *нж*, бірде *нг* болып оқылады, бірде *g* түсіп қалады (*echanger* – [эшанжсе] – ауыстыру, *sanglue* – [санглие] – қабан, *kangourou* – [кангуру] – кенгуру, *orang-outan* – [оранутан] – орангутан. Ағылшын, француз, неміс тілдеріне қосарлы дауыссыздар оқуға да, жазуға да қиындық келтірмейді. Мысалы, *балаларымыздың*

деген сөз орыс тілінде *наших детей* деп екі сөздің тіркесі түрінде жазылып, өз алдына бөлек жазылады. Ал қазақ тілінде тәуелдік, жіктік, септік жалғаулары түбірден кейін ретімен тіркесіп жалғана береді. Сол себепті қосарлы таңба алу сауат ашуда тиімсіз (5-кесте).

5-кесте - Қазақ тілі үшін қосарлы таңбаның тиімсіздігі

ағылшынша	французша	орысша	қазақша
ourchildren	nos enfants	наших детей	бала-лар-ы-мыз-дың
our nuts	nos noix	наших орехов	жаңғақ-тар-ы-мыз-дың
our news	nos nouvelles	наших новостей	жаңалық-тар-ы-мыз-дың

Өзбектің «Alifbe» оқулығын (2006) қазақ «Әліппесімен» (2001) салыстыра отырып, мынадай тиімді әдістер мен ерекшеліктерін анықтауға болады:

1. «Әліппе» *Aa* әрпінен, «Alifbe» *Oo* әрпінен бастап оқытылады, өйткені өзбек тілінің ұлттық ерекшелігіне байланысты *a* дыбысының орнына көбінесе *o* дыбысы айтылады (*ана – она, баба – бобо, ат – от, ас – ос, алма – олма* т.б.);

2. Өзбек әліппесінде жаңа дыбысты танытуға берілген сөздер (оқулықтар бойынша) саны екі еседей аз болып отырады.

3. Өзбек әліппесінде бір дыбысты өтуге берілген екі сағаттың алғашқы сабағында сөздер берілсе, келесі күні одан гөрі күрделірек мазмұнды сурет, сөйлемдер, жеке суреттер, тапсырмалар және жазу үлгісі белгілі бір жүйемен бірінші күндегідей ретпен беріліп отырады.

4. Өзбек әліппесінде алғашқы күні дыбыстың кіші әрпі, келесі күні бас әрпі үйретілсе, қазақ әліппесінде кіші және бас әріп бір сабақта жазылып үйретіледі.

5. Өзбек әліппесінде жаңа дыбысты өтерде бірден сөздер берілмей, бірінші бағанға (егер ол дыбыс дауысты дыбыс болса) өтілген дауыссыз дыбыстармен мүмкіндігінше құрылатын барлық буындарды береді.

6. Өзбек әліппесінде 15 дыбыс өтілгеннен кейін-ақ тәрбиелік мәні бар мақал-мәтелдер беріле бастаса, қазақ әліппесінде дыбыстарды өткен кезде (әліппе кезеңінде) мақал-мәтелдер берілмейді.

Қысқасы, жаңа әліпбиді қолданғанда, онымен еңбектер жазып, оқулықтар шығара бастағанда жоғарыда көрсетілген тәжірибелерді ескере отырып жетілдіре түсу қажет. Әр дыбысқа өзіне лайықты, қолдануға (оқу мен көзкөрімге) жеңіл таңба беру керек. Барлық әріптің жеке транскрипциясы жетілген түрде көрсетілгені абзал. Сөздерді, терминдер мен атауларды дұрыс транскрипциялау мен транслитерациялау ісі де жақсы жолға қойылуы тиіс. Болашақта әріптерімізді дәл белгілейтін, мақтанашпен жазып-оқитын латын қаріпіндегі қазақ ұлттық әліпбиінің пайда болатынана сенім мол. Ол әліпби өскелең ұрпақтың да тез үйреніп алуына ыңғайлы болуы – ең басты мәселе.

ӘДЕБИЕТ

1. Алтынсарин, И. Собрание сочинений в 3-х томах: Т.1. – Алма-Ата, 1975. – 359 с.
2. Алтынсарин, И. Собрание сочинений в 3-х томах: Т.2. – Алма-Ата, 1975. – 423 с.
3. Байтұрсынұлы, А. Әліп-бій. – Қызылорда : Казиздат, 1928.
4. Байтұрсынов, А. Тіл тағылымы. – Алматы : Ана тілі, 1992.

5. Дыйканов, К. Ахмет Байтұрсыновдын казакча алифбеси. – Оренбург, 1914. – Бишкек : Периодика, 1991.
6. Мақсуди, А. Әліппе «Мұғалім сәні», татар және орыс-татар мектептерінің кластық оқуына арналған оқулық, (арабша). – 14-басылымы. – Қазан : УМИДЪ, 1917.
7. Досанова, А. Ж.Қазақ әліпбиінің тарихы. Оқу құралы. – Астана, 2011.
8. Досанова, А. Ж. Қазақ тілі – латын графикасында: тарихы, бүгіні, болашағы. Монография. – Астана : Өрнек, 2015.
9. Дулатов, М. Жазу тәртібі. – Алматы, 1991.
10. Тілтаным. №4 (52), қазан, қараша, желтоқсан. – Алматы, 2013.\

Материал редакцияға 13.09.2018 жылы түсті.

Д.А. САДЫҚ¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға лаборанты. Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫ ТІЛ ТАРИХЫ АЯСЫНДА (Алматы астионимының коды)

Аннотация: Қазіргі қазақ даласындағы көптеген елді-мекендердің өзіндік тарихи сыры, уәжі бар. Бірі бұлыңғыр, бірі анық. Сол топонимдерді лингвистикалық саралау, тарихи мотивін анықтау үшін тіл тарихына жүгінуге тура келеді. Әсіресе этимологияның түрлі әдістерін пайдалану арқылы ежелгі атаулардың ең соны тілдік кілттерін ашуға болады.

Тақырыбы: Қазақ ономастикасы тіл тарихы аясында (Алматы атауының астионимдық коды)

Түйін: Мақалада Алматы қаласы атауының шығу тарихы жайы баяндалады. 1000 жылдық тарихы бар қаланың миссионер ғалымдар пікірінен бастап, бүгінгі күнге дейінгі көзқарастар саралануының нәтижесінде оның этимологиясына қатысты қалыптасқан екі түрлі тұжырым ұсынылады.

Тірек сөздер: тіл тарихы, ономастика, этимология, полисемия

Тема: Исторический аспект казахской ономастики (астионимический код названия Алматы)

Резюме: В статье рассматривается история города Алматы. Сравнивая 1000-летний исторический город с точки зрения ученых-миссионеров и дифференциация взглядов сегодняшних ученых приводятся два полярных умозаключений по поводу происхождения названия древнего города Алматы.

Ключевые слова: история языка, ономастика, этимология, полисемия

Subject: Historical onomastics in the history of the language (Almaty astionym code)

Abstract: The article is devoted to the history of the city of Almaty. The 1,000-year-old city from the point of view of mission scientists and the differentiation of the views of today's scholars will lead to two different subjective conclusions.

Key words: history of language, onomastics, etymology, polysemy

Қазақстанның үлкен шаһарына айналып үлгерген алып қала Алматыны Оңтүстік өңірдің астанасы деп те атап жатады. Сан жылдық тарихы бар бұл мекеннің жақында 1000 жылдығын әлем деңгейінде дүркіретіп атап өттік. Мыңдаған зерттеушілер мен ғалымдар қалаға қызығушылық білдіріп, тарихына, географиялық орнына, экономикасы мен әлеуметтік жағдайына қатысты тың деректер жинақтап, қала атауы әлемдік көзге ілікті. Қаланың дәл атауына да қатысты лингвисттер арасында түрлі пікірлер де орын алды. Қайсы-бірін алсаңыз да, өзіндік дәлелдері мен ғылыми тұжырымдары бар, бірақ бәрі бір алманың аңызы болып қала береді де, сол жемістің көлеңкесінде түп тарихи тамыр ескерусіз қалып қоя беретін секілді. Бір жемістің құдіреті алып мекеннің қанат жаюына шынымен

себепкер болды ма?! Әрине! Жаратылыс жайлы шежіреде Адам ата мен Хауа ана тарихына көз жүгіртсек «алма» жемісінің де басты кейіпкер болғанын аңғара аламыз. Алмағы жайлы сөз тарқатпас бұрын «алма» атауының шығу тарихына көз жүгірткен жөн. Түсіндірме сөздікте «алмаға» мынадай анықтама берген:

АЛМА

1) Раушан гүлділер тұқымдасына жататын көп жылдық жеміс ағашы. АЛМА өсіп тұр.

2) Осы ағаштың басына шығатын жемісі. АЛМА жеді.

3) поэт. Әйел төсі, емшегі. Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң, Алмасы өкпе болар қол батпаған (Абай).

4) қыз балаларға есім ретінде қойылады. Біріккен тұлғалы есімдер –Алмагүл, Алмақан, Алмажан [1].

Ал көне түркі тілінің сөздігінде (бұдан әрі *КТТС*) «ALMA – яблоко» деп берілген.

Бірақ бізге керегі бұл емес. «Алма» сөзіндегі «ал» түпкітегіне назар аударар болсаңыз, бұл буынның өзінде де бір семантикалы-мәндік ая жатыр. Біріншіден «ал» – етістік. Ал **ал+ма** болымсыз етістік жұрнағы жалғану арқылы болымсыздық мән үстейтін етістік туындайды. Демек омоним сөз. *КТТС*-де «ал» буынына қатысты қызықты мәлімет берілген. AL – 1. Алый, ярко-красный, светло-красный, оранжевый. 2. Шелковая ткань светло-красного цвета. [2]

Алманың сыртқы пішімі домалақ әрі қызыл, алқызыл түстермен үнемі ассоциацияда жүретіні белгілі. Сөздегі алғашқы буын дәл жемістің сипатын беріп, түр-түсін анықтап тұрғанында дау жоқ. Алайда логикалы лингвистиканы алға тартып, омонимдес «алма» сөзінің түп тарихында бір тектің жатқаны да ойландыратын күрделі мәселе. Демек, біз бұл сөздерді омоним деуден гөрі полисемия құбылысына жатқызғанды жөн көрдік. Жоғарыда атап өткен Адам Ата, Хауа Ана шежіресінде келтірілген алма жайлы аңызда былай делінген: Алла Адам Ата мен Хауа Анаға жұмақтағы жемістерді қалағанынша үзіп жеуге рұқсат береді. Тек бір ағаштың жемісін үзуге *тыйым салады* (яғни АЛУҒА рұқсат бермейді). Адам Ата мен Хауа Ананың жұмақтағы рахат өмірін көре алмай, Ібіліс оларды азғыра бастады, ақыры оның арамзалығын аңғармаған олар тыйым салынған жемістің дәмін татады. Алланың айтқанын орындамай күнәһәр болып, жұмақтан жерге қуылған Адам мен оның ұрпақтары содан былай еңбекпен күнелтуге тиіс болады. Алла тағала оларға: «Пәни дүниеге жөнелтемін, өзара өш боласындар, жерді мекен тұтасындар», – деп Ібіліспен арадағы жаулықтың да сақталатынын айтып, оған еліктеуден сақ болуды, бақилық өмірде жұмаққа қайту мүмкіндігінің бар екенін ескертті. Киіз кітапта Ібілістің сөзіне ергені үшін әйел анаға берген Алла тағаланың жазасы босану кезіндегі толғақ екен дейді.[3] Ал американдықтар ағылшын тілінде ер адамдардың тамағында болатын кәдікті «adam’s apple» дейді. Демек Адам Атаның тамағында тұрып қалған алма деген мағынада болуы керек.

Бәлкі, әуелде алуға болмайтын жеміс болғандықтан АЛМА – ет. пен АЛМА – з.е. арасында полисемиялық құбылыстың бар екені айғақ секілді. тіл тарихына жүгінер болсақ, әуел баста сөздер қимыл атауын білдірген және синкретті қызмет атқарған, яғни қимыл атауы зат есім рөлінде де сын, си-пат атауларының орнына да қолданылған. Демек біз пайда болған қимыл атауы-нан жеміс атауы түзілген деп тұжырымдаймыз. Бірақ бұл тек логикалы –тарихи лингвистиканың аясында қалып қоятын тұжырым деп есептейміз.

Кеңес Одағы жылдары қала атауы Алма-Ата болып өзгертілді, 1921 жылдан 1997 жылға дейін Алма-Ата Қазақстан астанасы болды. 1993 жылы тәуелсіздік туралы Ата Заң қабылданған сәттен бастап, бұрынғы Верный, одан кейінгі Алма-Ата–Алматы деп өзгертілді.

Тарихта қазіргі қала орнын 9-10 ғасырларда егіншілер мен жер өңдеушілердің қонысы болған деп пайымдайды. Жері құнарлы әрі ерте замандардағы тастан, сүйектен жасалған құрал-саймандардың табылуына байланысты айғақтайды. Қаланың ішінде Үлкен Алматы және Кіші Алматы өзендері ағады. Өзен атаулары да осымен тығыз байланысты. Бұл кезеңдегі елді мекен атауын нақты айту қиын. Ал археологтар қазба жұмыстарын жүргізген қоныстарға Теренқара, Бұтақты деп ат қойды. «Қала – «алма жемісінің отаны» болғандықтан Алматы аталған деген пікір Ғ.Қоңқашбаев [3.], А.Әбдірахмановтың [4.] еңбектерінен кездеседі. Е.Қойшыбаев «-ты қосымшасын өз алдына жеке компонент – көне түр, тау ұғымын беретін ту тұлғасының келе-келе, қазақ тілі базасында, -ту немесе -ты формасын қабылдауы. Бұл – заңды құбылыс» [5, 45 б.], – деген пікір айтады. Телғожа Жанұзақов Алматы өлкесінің дерегі жөнінде бұл орданың 1921 жылдан бастап Алма-Ата аталған атауын тереңірек жазған. Оның пікірінше «құрттың айтып та, жазып та жүргеніндей, Алма-Ата қазақ тіліндегі Алматы атының бұрмаланып жүрген орысша транскрипциясы емес және оның орысша баламасы «отец яблок» та емес. Бұл 18 ғасырда өмір сүрген Алма ата, қазақтың «Мичурині» атанған кісі есімі. Алма ата жүздеген сүйекті өсімдіктерді будандастырып, алманың жаңа сорттарын шығарған және шипагерде болған кісі [6]. Ғалым Алма-Ата аталуының себебі – сол кездегі зиялылар Алма атаны құрмет тұтудан болу керек деген пайымдауға келді. Ғалымның пікірі кейбір тарихи жайттарды жоққа шығаруы да мүмкін. Дегенмен профессор Телғожа Жанұзақовтың адам атауына байланысты қойылған топонимдік атау деп түйіндеуінде де үлкен мән жатыр. Қазір әйгілі «Есентай» жағалауының да кісі есіміне байланысты қойылғанын, «Медеу» мұз айдынының да әуелде антропонимдік негізі болғанын жоққа шығара алмаймыз. Демек ғалымның айтар сөзінде үлкен тарихи факт болуы мүмкін деген түйінге келеміз. Алайда тарихқа жүгінетін болсақ, 8-13 ғасырлар аралығында сауда мен қала мәдениетінің дамуында үлкен өзгерістер болды. Қазіргі Алматы қаласының орнында бірнеше тұрақтар табылған. Археологтарды қызықтырып отырған қазіргі әскери институт орналасқан жердегі тұрақтар. Бартольдтың жазуы бойынша бұл жерден архитектор В. П. Гурдэ ескі керамикалар мен қола құралдарды тапқан. Құрылысшылардың айтуы бойынша әлі де табылып жатыр. Ал 1980 жылы осы маңдағы ескі тұрақта шеберхана ішінен темір, балта, темір ұсталарының құрылғылары табылған. Осы шеберханадағы археологтарды таң қалдырған «алмату» дейтін жазуы бар күміс тиындар.

Следует отметить, топоним *almatū* впервые встречается в источниках первой половины XVI в. — «Бабур-наме» Захир ад-дина Бабура (1483-1530) и «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммада Хайдара (убит в 1551г.) [8]. Бірақ «Бабыр нама» мен «Тарих-и Рашиди» еңбектерінде нақты қазіргі Алматы мекені туралы локальды фактілер айтылмайды. Тек Әмір Темір жорықтары барысында аталып өтеді. Демек, біздің басты дәлел болып отырған археологиялық базамыз – күміс монеталардың табылуы. Ал қала атауына келіп қосылған қазіргі «*ты*» формасында семантикалық ая бар ма деген сұраққа жауап беру өте қиын. Дегенмен ғалым Е.Қойшыбаев, И. Жеменей пікірлерін қолдай отырып, мынандай екі гипотеза ұсынамыз:

1. Қазақ халқы ертеден ат қойып, айдар тағуға, әрі әр мекен атауын жан-жануар, өсімдік, табиғаттың түрлі құбылыстарына балап, қазақи метафоралар жасап шығара білген шебер халық болғандықтан «Алмату – тарихи коды Алматау», яғни «алмаға ұқсас тау» (мыс: Қаратау, Ақтау, Тастау т.б) деп тұжырымдаймыз;

2. Көп тарихи-географиялық деректер тау етегінде жабайы алмалардың түрлі сорттары өскендігін әрі осы мекен алмаға бай өлкелердің бірі болғандығын дәлелдеп беріп отыр. Демек тау етегінде өскен алмалардың алуан түрлілігіне байланысты немесе алмадан үйілген шаһар, тау дейтін метафоралық семаға сәйкес келеді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТ

1. «Лұғат» сөздік немесе қазақ әдеби тілінің сөздігі «А-А» 1-том, «Арыс» баспасы.
2. Древнетюркский словарь. Академия Наук СССР. – Ленинград, 1969.
3. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины: автореф. ... канд. географ. наук – Алма-Ата, 1949. – 23 с.
4. Әбдірахманов А. Қазақстан этнонимикасы, А., 1979
5. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: «Мектеп», 1985. – 256 б.
6. Жанұзақ Т. Қазақономастикасы. Атаулар сыры. Алматы: «Дайк-Пресс», 2007. – 524 б.
7. Tārkh-i Rashīdī. MīrzāMuhammadHaydarDughlat (905-957 A.H.). Ed. ByDr. ‘AbbāsquīGhaffārīFard. Tehran, 2004 (на перс. языке).
8. Э. Хуршудян «Чагатайская монета XIII века (часть I-II)

Материал редакцияға 10.08.2018 жылы түсті

Г.А.ҚҰДАЙБЕРГЕНОВА¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс магистранты. Алматы, Қазақстан.

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАСЫ

Аннотация: Ғалым Ж.Аймауытовтың еңбектерінің оқытушылар үшін маңызы зор. Ғалымның қолданған әдістері қазіргі уақытта да өз жалғасын табуда. Әдіскер Жүсіпбек Аймауытов қазақ тілін оқыту әдістемесіне арнап ана тілін оқытуға, жазу мәселесі мен емле жүйесіне байланысты біршама ғылыми мақалалар жариялаған. Ұлттың жазу тілін жетілдіру, жалпы халықтың сауатын көтеру мәселелерін қозғайды. Ол қазақ халқының сауатты сөйлеп, жазуының негізін қалады десек артық айтпағанымыз.

Тақырыбы: Жүсіпбек Аймауытовтың әдістемелік мұрасы

Түйін: Мақалада ғалым Ж.Аймауытовтың білім беру әдістері талданды. Әсіресе мына әдістерге тоқталған: буын әдісі, дидактикалық, ғылыми т.с.с.

Кілт сөздер: буын әдісі, дидактикалық әдіс, ғылыми әдіс, грамматика.

Тема: Методические рекомендации Жусупбека Аймауытова

Резюме: В этой статье рассматривались методы обучения учёного Ж.Аймауытова. Особенно он рассматривал эти методы: слоговой метод, дидактический, научный и т.д.

Ключевые слова: слоговой метод, дидактический метод, научный метод, грамматика.

Subject: Methodical recommendation Zhusupbek Aimauytov

Abstract: In this article we say about education methods of scientist J.Aimautov. Especially he considered these methods: syllabic, didactic, scientific and etc.

Keywords: syllabic method, didactic method, scientific method, grammar.

Әдіскер Жүсіпбек Аймауытов қазақ тілін оқыту әдістемесіне арнап ана тілін оқытуға, жазу мәселесі мен емле жүйесіне байланысты біршама ғылыми мақалалар жариялаған. Ұлттың жазу тілін жетілдіру, жалпы халықтың сауатын көтеру мәселелерін қозғайды. Әдіскер Ж.Аймауытов «Ана тілін қалай оқыту керек?» атты мақаласында ана тілін оқытуда қолданылатын әдістерге тоқталады: «Бүгінде Америка әдісі, жиынды (комплекті) әдісі, тәжірбиелі (лабораториялы) әдісі, құлшынды-белсенді әдісі тағы сондайлар майданға шығып сөз болып жатыр. Бәрінікі – білім берудің төте жолын табу. Бізде көп әдістер түгіл жөнді бір де әдіс жоқ деуге болады. Елдегі шала мұғалімдерде қандай әдіс бар? Айтыңызшы! Тап осы қалыпта басқалардың қолданып қолданып жатқан көп әдісінің бірін ала қоюға ыңғайымыз келетін емес. Оқытушымыз, аспабымыз бәрі шалағай. Қолдан келетін пайдалысын біз де сығалап, шымқылап ала беруіміз керек» [1, 212]. Ғалымның бұл

айтып кеткен пікірі бүгінгі таңда да өзекті мәселеге айналып отырғаны жасырын емес. Дегенмен қазіргі таңда мектеп мұғалімдерінің біліктілігін арттыру мақсатында ҚР Білім және ғылым министрілігі біршама жұмыстар атқарып жатыр. Оған «Өрлеу біліктілікті арттыру ұлттық орталығы акционерлік қоғамы» мектеп мұғалімдеріне жаңа әдіс-тәсілдерді меңгертіп жатқанын айтуымызға болады. Бұл қазақ мектептеріндегі білім сапасының артуына өз ықпалын тигізери сөзсіз.

Ғалым Ж.Аймауытов тілді оқытудың өзін былай жіктеген болатын:

- 1) жазу-сызу (емле) үйрету;
- 2) сөйлеуге, шығарма жаздыруға төселдіру;
- 3) тіл бақылау (грамматике);
- 4) әдебиет жайынан кеңес құру;

Ғалым сөз қылған жазу-сызу (емле) үйрету және сөйлеуге, шығарма жаздыруға төселдіру мәселесі көкейтесті. Себебі жазуға үйрету ең қиын жұмыс болып табылады. Әдіскер Ж.Аймауытов ұсынған дыбыс әдісіне тоқталсақ. Оқытушы балаға бірнеше дауысты дыбысты үйретеді. Мәселен, «а, о, и» таңбаларын. Содан кейін оқытушы дауыссыз дыбысты қосып, бір буынды жазуды үйретеді. Мысалы, өзі тақтаға «та» деп жазады да, тақтаға бір оқушыны шақырып, оның да «та» деп жазуын талап етеді. «А» әрпінің қалай жазылатынын бала бұрыннан біледі. Білмесе есіне салады. Тақтаға екі-үш оқушы шыққаннан кейін, барлық бала дәптерлеріне көшіріп жазады. Сол жазғандарын оқып, есте сақтайды. Оқушылар «а» дыбысын, «та» дыбысын жаза біледі. Енді мұғалім «ата» сөзін тақтаға жазады. Жазып жатып «а-та» деп дауысын созып оқиды да, тақтаға содан кейін дәптерлеріне жаздырады [1,245]. Бұл өте тиімді әдіс. Себебі, баланың есте сақтауына оңай әрі оқытушы үшін ұтымды тәсіл. Атын жаздырып үйрету бала үшін қызықты десек те болады. Ескі молдалар хат танытуға үйреткенде ең алдымен кісі аттарын жазуға үйреткен. Дыбыс әдісімен оқытқанда оқытушы ең алдымен жаңа сөзді буынға бөліп, тақтаға жазады. Әрбір әріптің қалай жазылатынын оқушыларға түсіндіреді. Балалар әріптердің қалай белгіленетінін толық меңгерген соң, сөз, сөйлем құрап жаза бастайды. Хат танытудың оңай жолы десек те болады [1, 246]. Сөз, сөйлем құрау арқылы бала ойын нақты, дәл жеткізе алады. Бұл әдістің кемшілік тұсына да тоқталған. Мысалы, ол әр дыбыстың сөз ішінде және жеке қолданылған кезінде ерекшеліктері болатынын аңғарған. Дауыссыз дыбыстан соң немесе дауыссыз дыбыстың алдында «ы» дыбысының естілуі бұл дыбыстардың таза күйінде айтылмайтындығын көрсетеді. Мәселен, «т» дыбысын жеке күйінде «ты» немесе «ыт» деп оқимыз. «А» дыбысына «ты» дыбысын қосып оқы дегенде, балалар «аты» немесе «аыт» деп оқуы мүмкін [1, 248]. Сонымен қатар, ғалым ойнамалы дыбыс әдісі мен тұтас сөз әдісіне тоқталып өткен. Ойнамалы дыбыс әдісімен оқыту барысында әліпби реті мүлде қолданылмайды. Оқытушы сабақты әңгімелесуден бастайды. Сол әңгімеден бір сөзді немесе сөйлемді алып, сол сөздің дыбыстарына тоқталып өтеді. Бұл әдіспен жазу кезінде әріп, сурет, сызықтар қолданылады. Балалар бірден сөйлем жазуға үйренеді [2, 249]. Әліпби реті сақталмағандықтан, балалар үшін қиындық туғызатын тәрізді. Оқушы әліпби ретін жетік меңгеруі тиіс. Мұғалім тұтас сөз әдісімен оқыту барысында оқушыларға әуел бастан әңгіме ішінен бір тұтас сөздің жазылған түрін көрсетеді. Сол сөздің суретін салып, астына атын жазып қояды. Мысалы, ырылдаған иттің суретін салып, астына «р» деп жазып қояды. Суретке қарап бала дыбыстарды еске түсіреді. Буынға бөлінетін

сөз болса, оны бөліп талдайды. Сол буындар арқылы жаңа сөздер құрап үйренеді. Бұған дейін емле үйрету жатқа жазу арқылы іске асқан [1, 250]. Оның тиімді жолы ретінде тақтадан болмаса кітаптан жазған пайдалырақ. Тұтас сөз әдісімен оқыту барысында да біршама қиындық туу мүмкін. Оқытушының тақтаға сурет салып отыруы уақытты үнемдемейді. Дыбыс баланың есінде тек сурет арқылы қалмауы тиіс.

Сөзге төселдірудің негізі сұрақ және оның жауабы. Ж. Аймауытов өз мақаласында « Дұрыс жауап бере алмаса, әуелі жолдастары, одан қалса оқытушы түзетіп отырсын. Оқытушының түзетуі берілген жауаптың мәнін түзету болмасын, сөйлемнің қырыс, қисынын түзеу болсын. Тілі жетпей тұрған жерін жөндесін» деген екен. Оқытушы қысқа әрі нақты сөйлеуге оқушыларды үйрете білу керек. Ойды дұрыс қалыптастыра білуіміз керек. Ой тиянақты, дұрыс болмай білім болмайды. Оқытушы осы жағына ерекше мән беруі тиіс [2, 214]. Шығарма жазуға тоқталсақ. Оқушының шығарма жаза білуі оның дұрыс ойлай алуының кепілі. Негізі шығарманы оқушыларға оқытылып қойған әңгімеден туғызу керек. Бастапқыда балаға шығарманы жоспарсыз жазуды үйретіп, кейін бала дағдыланған соң, жоспар құрып жазуға үйреткен абзал. Шығарманың тақырыбына назар аударсақ. Жалпы тақырып дәл, ықшам болуы керек. Ауқымы кең тақырыпты беру тиімсіз. Оқытушы сыныпқа бір суретті алып келіп, сол арқылы шығарма жаздырса болады. Баланы ойландыратын, сезімін, қиялын ұстартатын тақырып өте тиімді [2, 217]. Тақырыпты дұрыс таңдай білген дұрыс. Газет бетіндегі өзекті тақырыптарды талдау, оған өз көзқарасын білдіре білу шығарма жазуға итермелеуі мүмкін. Оқылған әңгімеден түсінгенін жазғаннан дұрысы, өз ойын, көрген-білгенін жазғаны. Шығарма жазылып болған соң, оны қалай түзетеміз? Оқушының дәптерін сызып, жақсы, жаман деп бағалаған балаға кері әсерін тигізуі мүмкін. Сондықтан, шығарманы сынып бойынша түзету керек. Шығармалар арасынан жақсы, жаман, орташа жазылған шығармаларды алып, оны түзетуге тырысқан жөн. Сонымен қатар, оқытушы белгілі бір шығарманың ең оғаш жерін тақтаға жазып, балаларға түзету керек [1, 218]. Шығарма жаздыру арқылы біз тек баланың қиял өрісін дамыта қоймай, оған тәрбие беруіміз қажет. Шығарма тақырыбының маңыздылығын осы тұста байқаймыз.

Жазу мәселесінде айтыстың шиеленіп, ауыр болуына зор себеп бар. Емлеге әркім әр жақтан, әртүрлі қарайды. Біреу тілдің тарихынан, біреу нағыз грамматика жағынан, біреу естілу (фонетика) жағынан, енді біреулер іс жүзінде қолайлы, жеңілдік келу жағынан шешпек болады [2, 200]. Шынында грамматика екі түрлі болуы керек. Оның бірі тілдің, сөздің, істің ыңғайына жүретін құбылмалы, жанды этимология болса, екіншісі тілдің негізін, түп атасын, өзгеру жолын, тарихын тексеретін ғылыми грамматика болмақ. Мектепте жазу үйретуге, дұрыс сөйлеуге үйрететін жанды этимология мен ғылыми грамматиканы шатастырып жүрміз. Соңғы грамматика орта медреселердің соңғы жылдарында, жоғары медреселерде оқытылу керек. Бастапқы-бастауыш мектепте Ахаңның тіл құралдары екі түрлі этимологияның жолдарымен жазылған. Іске жанасу жағынан ауыр жерлері көп. Екі сөздің бірінде тіл заңына жүгірудің себебі осы. Мысал келтірейік: «Атты кісі мылтық атты». Фонетика көзімен қарасақ, екеуінде де «атты» жазылады. Олай емес, этимология көзімен қарасақ, бірі сын есім, бірі етістік болған соң, Ахаң екі түрлі жаз деп отыр. [2, 201]. Грамматика жағынан да айырып жазуға Ахаңның

дәлелі жоқ. Алайық мына сөздерді: Қасым-бек, Қойшы-гүл, Түйе-бай, керек-қой, адам-да. Этимологияға сүйенбесе, осы сөздерді бөлек жазуды немесе сызықшамен жазуды кім білер еді? Этимология бір жағынан сөздің түбірін, табын айырып, мәнісін көрсетіп пайда келтіріп отырса, екінші жақтан жазуға ауырлық келтіріп отыр. Қосалқы сөз, қос сөз, жалғаулық, көсемше, жіңішке буын, жуан буын, шырай, одағайларды бірінен-бірі айыру, араластырмау үшін солай жазылып отыр [2, 202]. Этимология сөздің түбірін, мағынасын анық көрсеткенмен, жұрнақ, жалғауды бөліп жазып көрсету жазу процесінде ауырлық тудырады.

Алғашқы кезде қысқаша көркем әңгіме, ертегі, мысал, өлеңнен бастап жүре - бара маңызы да, көлемі де ұлғайып, әдебиеттің түрлі тарауларына жасалған жөн. Бас, аяғы жоқ ұзын әңгіменің бір қиқымын оқыту керек емес, аз да болса бір нәрсе толық айтылған, тұтас нәрсе оқытылуы керек [2, 215]. Әңгімелер, өлеңдер үлгілі әдебиеттен, не балаларға арнаулы кітаптардан алынуы керек. Өмірді әр жағынан суреттей алмаған, мақсұты, өнегесі сыңаржақ, анық көрініп тұрған, әйтпесе, ерсі сөздер балаға оқытылмауы керек. Тұрмыстың жаратқыштың жағын суреттеген, көңілді ашқандай, ойды түрткендей пернелі, үлгілі, сырлы сөздер оқылу керек [2, 216]. Оқушыға күрделі шығарма қызықсыз болуы әбден мүмкін. Оқытушы баланың қызығушылығын ояту үшін, сол шығарманың кейіпкерлері туралы қызықты мағлұмат беріп және тақырыбына қарап шығарманың не туралы екенін сұрай отыра, шығарманың өзектілігін балаға түсіндірсе, оқушы шығарманың немен аяқталатынын білгісі кеп, оқуға тырысады. Міне, қызығушылық осыдан туады.

Қазіргі таңда Г.Ж.Тұрдалиеваның «Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесі» атты оқу-әдістемелік құралында сауат ашудың «Әліппе» кезеңінде мынандай анықтама берілген. Сауат ашудың басты мақсаты-оқу мен жазуды үйрету. Сөздерді оқу мен жазу үшін тіліміздегі барлық әріптер мен дыбыстар оқытылады. Сауат ашу ең оңай дыбыс, буын, сөздерден басталуға тиіс. Ең алдымен сөзге, буынға дыбыстық талдау жасау қажет. Оқытушы дыбыстар мен әріптерді таныту мақсатында сөз бен жек дыбысты бөліп алу үйретеді. сонымен қатар, жеке дыбысты анық естіп, дұрыс дыбыстауды меңгертеді. Оның дауысты немесе дауыссыз екенін айқындатады. Оқытушы таныстырылатын дыбысты сөзге жинақтап, буынның құрамын ажыратып, берілген заттардың суреттері бойынша сөз құрастыртады. Жеке әріптерді жазу үлгісі бойынша жазуға үйретеді [3, 12]. Буын арқылы оқыту барысында ашық буыннан бастап оқытылады, ашық буынның 2 түрі үйретіледі. Ашық буын созылып айтылады, буындап оқытуды оңайлатады және ашық буын келесі буынның қосылып айтылуын тілеп тұрады. Мысалы, а-на, а-па, а-ға, ша-на, та-ға [3,14]. Бүгінгі таңдағы дыбыспен оқыту әдісінің Ж.Аймауытов ұсынған әдіспен ұқсастықтары өте көп. Ғалым Г.Ж.Тұрдалиева оқушы грамматикалық ұғымдарды ұмытпау үшін мынандай қағидаларды ұсынады. Өтілген грамматикалық ұғымның айқын және көмескі белгілерін меңгерту. Мысалы, сөздерге дұрыс сұрақ қоя білуді үйретеді. Сонымен қатар, жаңа өтілген материалдарды өткен материалдармен ұштастырып отырады. грамматикалық ұғымдарды көрнекі құралдармен меңгерту. Баланың есінде қалу үшін сол ұғымдарға байланысты жаттығу жұмыстарын жүргізу қажет. Грамматикалық жаттығудың маңызы зор [3, 152]. Г.Ж.Тұрдалиеваның ұсынып отырған буынмен оқыту әдісінің Ж. Аймауытов ұсынған әдістен еш айырмашылығы жоқ. Осы арқылы біз қанша уақыт өтсе де, Ж.Аймауытовтың еңбектерінің әлі күнге дейін құнды екенін аңғарамыз.

Педагогика кең мағынада, баланы тәрбиелеу ережелерін һәм баланы оқыту ережелерін сөйлейтін пән. Осы мағынаға лайықтап, педагогиканы екіге бөледі: бала тәрбиелеу ережелерін баяндайтын бөлімін жалпы педагогика деп атайды; бала оқытудың ережелерін, заңдарын сөйлейтін, оқытудың дұрыс жүйесін тауып, білімге тез жету шарттарын көрсететін бөлімін дидактика деп атайды. Дидактика затында грек тілі (дидаксо-үйретемін), бұдан шыққан дидактиканың мағынасы-үйрету, яки оқыту пәні.

Мағынасына қарай дидактика да екіге бөлінеді.

а) Жалпы дидактика, нағыз дидактика. Бұл барлық пәндерге тиісті оқытудың жалпы заңдары, жолдары, оқыту жайындағы жалпы мәселелер туралы сөйлейді.

б) Жеке дидактика, яки методика (методис-грек тілінде-жол, әдіс, амал деген сөзге келеді). Бұл дидактиканың жалпы ережелерін жеке пәндерді оқытқанда қалай жанастыру, қандай әдіс қолдану туралы баян етеді. Сондықтан ана тілінің, есеп пәнінің, жағрафияның, тарихтың, тағы басқа пәндердің өз алдына айрықша оқыту әдістері болады [4, 297].

Әрбір үйретудің мүддесі: шәкірттерді болмыспен әбден таныстыру, дұрыс, анық ұғым туғызу үшін ұғымсыз деректерді жақсылап түсіндіру. Жаңа болмыс, жаңа ұғымдарды миға сіңіру – соның бәрінен тізбекті бір бүтін ой шығару. Үйрету әдістерді дұрыс қолданғанда ғана соңғы мүдде орынға келеді. Ой мен іс амал жүзінде адамның түзу жүретін түзу жолы, басқаша айтқанда, әдіс деген ой мен істі белгілі жоспармен дұрыс жүргізу өнері [4, 323].

Әдіскер, ғалым Жүсіпбек Аймауытов оқыту әдістерін үш топқа бөліп, қарастырған болатын. Олардың ерекшелігіне тоқталсақ.

Ғылым мен дидактика әдістері. Дидактика жүзінде бірнеше қабыл етілген әдіс бар. Ол әдістерді айтпастан бұрын әрбір оқытушыға білуге міндет болған жалпы әдіс барлығын ескертеміз. Ол әдіс - ой жүйесі (логика). Бұл әдіс ақылдың жалпы қай орында болса да тұтынуға жүреді, оқу нәрселерінің бәріне бірдей жетеді, бәрін де қаусырады [4, 323]. Осы айтылғандардан аса керекті екі әдістің-ғылым әдісі мен дидактика әдісінің айырмасын ұғу қиын болмас. Ғылым әдісінде көзге ұстайтын пікір-ой жүйесі, яғни ілтифат әсіресе ғылым деректеріне аударылады, ғылымға тиісті мағлұматтар ішкі байланысына, мазмұнына қарай тізіліп сөйленеді. Дидактика әдісінде көзге ұстайтын бай пікір-адамның жан құбылыстары, мұнда ілтифат шәкірттерге аударылады, оқыту шәкірттер табиғатының өркендеу заңы бойынша жүргізіледі. Бұл әдіспен оқытқанда даяр түйіп, қорытынды, ережелер, заңдар, жорулар, бір сөзбен, даяр мағлұмат шәкіртке берілмейді. Оның бәрі шәкіртке бірте бірте үйретіледі. Ғылымның мақсұты: нәрсені толық, кеңінен толғап, терең қарастыру, зерттеу, ал дидактиканың мақсаты: шәкірттер келешекте өз бетімен жүйелі білім табуға берік негіз салу [4, 324]. Ғылым әдісінің маңызы тақырыпты ғылыми жағынан нақты түсіндіру болса, дидактика әдісі оқушының өз бетімен білім алуына ынталандыру.

Қорытындылай келгенде Ж.Аймауытовтың қолданған әдістері қазіргі уақытта да өз жалғасын табуда. Ол ұсынған дыбыспен оқыту әдісінің кемшілік тұстары да кездеседі. Дегенмен сол әдістің негізінде бүгінгі таңда білім берілуде. Тиімді жақтары да аз емес. Ол қазақ халқының сауатты сөйлеп, жазуының негізін қалады десек артық айтпағанымыз. Ғалым Ж.Аймауытовтың еңбектерінің оқытушылар үшін маңызы зор.

ӘДЕБИЕТ

1. Аймауытов Ж. 6 томдық шығармалар жинағы. № 6 том. Алматы: «Ел-шежіре», 2013ж. –384бет.

3. Тұрдалиева Г.Ж «Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемемі» Астана: Фолиант, 2007ж. – 292бет

4. Жүсіпбек Аймауытов 5 томдық шығармалар жинағы. № 4 том. Алматы: Ғылым, 1998ж. – 448бет.

Материал редакцияға 09.09.2018 жылы түсті.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Абитжанова Ж.А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қаласы, Қазақстан

Досмаилова А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институт терминология бөлімінің ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қаласы, Қазақстан

Жаңабекова А.Ә. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы. Алматы қаласы, Қазақстан

Жұбанов А.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы қ., Қазақстан

Құдайбергенова Г.А. – Абай атындағы ҚазҰПУ қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс магистранты

Манкеева Ж.А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты лексикология бөлімінің бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, Алматы қаласы, Қазақстан

Момынова Б.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, Алматы қаласы, Қазақстан

Одилов Ё. – Ўзбекистон Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва ольклори институти етакчи илмий ходими, филология фанлари доктори. Ташкент қ., Ўзбекистон

Садық Д. – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының лаборанты. Алматы қаласы, Қазақстан

Тоқмырзаев Д. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің ғылыми қызметкері, бағдарламашы, Алматы қаласы, Қазақстан

Шүленбаев Н.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Алматы қаласы, Қазақстан

МАЗМҰНЫ

Манкеева Ж.А. Сөз кестесін түзген ғалым.....	3
Жаңабекова А.Ә., Мурсал А. Күрделі құрамды етістікті тіркестердің лексикографиясы.....	7
Жұбанов А.Қ. Жаңабекова А.Ә., Тоқмырзаев Д. Қазақ тілі әріптері мен әріп тіркестерінің жиіліктерін анықтау латын әліпбиіне көшуде өзсептігінтигізеді.....	16
Момынова Б.Қ. «Қазақ» газеті: әліпби және емлелік ерекшеліктер.....	29
Одилов Е. Ўзбек ва қозоқ тилларида лексик шаклдошлик.....	36
Абитжанова Ж.А. Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің қолданысы жайында.....	43
Досмаилова А. Терминологиялық дефиниция метамәтінінің тілдік қызметтері.....	48
Шүленбаев Н.Қ. Сөздерді дұрыс таңбалау қажет.....	53
Садық Д.А. Қазақ ономастикасы тіл тарихы аясында (Алматы атауының астионимдық коды).....	64
Құдайбергенова Г.А. Жүсіпбек Аймауытовтың әдістемелік мұрасы.....	68

Техникалық редакторы әрі
беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 839

Теруге берілді 15.07.2018. Басуға қол қойылды 15.08.2018.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 4,75
Есепке алынатын баспа табағы 5
Таралымы 200. Тапсырыс №34.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БЖҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Қурманғазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61